

Research Paper

Compassionately Mothering: Lived Experience of Female Heads of Households from Mothering

Mohammadreza Hasani^{*1} , Fatemh mohammadzadeh² ¹ Assistant Professor in Social Sciences, University of Sistan Baluchestan, Zahedan, Iran. Email:mohammadreza.hasani63@yahoo.com² PhD Candidate in Sociology of Social Problems of Iran, Alzahra University, Faculty of Social Sciences andEconomics, Tehran, Iran. Email: mohammadzadeh.f@gmail.com

10.22080/SSI.2023.26192.2138

Received:

September 16, 2023

Accepted:

January 20, 2024

Available online:

February 28, 2024

Abstract

Objectives: The present study aims to understand the lived experience of female heads of households from mothering. **Methods:** The current research followed a qualitative approach and phenomenological method. Fifteen mothers who were heads of households in Marand city and supported by welfare organizations were selected through the purposive sampling method, with whom deep and semi-structured interviews were conducted. Data were analyzed using Colaizzi's method. **Results:** The lived experience of female heads of households from mothering were classified under the five main themes of "worried mothering", "maternal sacrifice", "identity while playing multiple and conflicting roles", "double financial pressure", and "abnormal adaptation". Thirteen sub-themes were also found, namely "feeling worried about the child's future", "intolerance of the child's discomfort", "expressing regret for becoming a mother", "dedication and self-sacrifice", "tolerating hardship for being with a child", "reluctance to remarry because of the child", "the role of fathering, head of household, and mothering", "inability to meet needs", "child abuse and punishment", "stigma and sexual greed", "exclusion of family and acquaintances", and "hiding identity". **Conclusion:** The maternal experience of female heads of households is associated with many challenges in their personal, family, and social lives. After accepting the role of the heads of the household, they perform the duties of mothering and fathering together, which are beyond the duties of a mother alone. They experience special difficulties due to economic, social, and cultural pressures and multiplicity of duties. Adopting appropriate measures and policies in the economic, socio-cultural, and psychological fields is essential for policymakers and support institutions to empower mother heads of households so that they can fulfill their role as mothers with fewer worries.

Keywords:

Mothering, Lived Experience, Female Heads of Households.

***Corresponding Author:** Mohammadreza Hasani**Address:** Assistant Professor in Social Sciences, University of Sistan O Baluchestan, Zahedan, Iran**Email:** mohammadreza.hasani63@yahoo.com

2538-3612 © The Author(s)

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License

[\(https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Extended abstract

1. Introduction

Mothering as a base and social dignity is considered one of the most important and main roles of women in society, a part of their identity, a source of value and respect for them, and a social role that is built and depends on time, place, and relationships. This role affects gender and forms a very important aspect of women's lives.

The concept of mothering is two-sided, and in this regard, there are two different approaches among social thinkers. The approach of thinkers such as Talcott Parsoner, Nancy Chadrow (1981), Adrian Rich (1976), and Swift (2015) considers mothering to be essentially fertility and childbearing and activities related to child care and upbringing, and the experience of mothering with the way a mother plays her role in reality (Entezari and Afzali, 2019: 48; Rifat-jah, 2016: 132). From the point of view of thinkers of the second approach, such as Miriam David (1985), mothering is a variable concept and is affected by the social and cultural background and the gender order that prevails and governs the society and changes according to the space and social conditions (Abbott and Wallace, 1376: 182).

Today, due to cultural and value changes in societies, various forms of the family have emerged, among which are single-headed families, which consist of one head, usually a woman, and one or more children. In such a family, the role of father and mother is changed, and women are in charge of taking care of the family; they also experience the role of guardian because of their relationship with raising and caring for their children. The phenomenon of women being the head of the household is a social reality that exists

in all societies today and arises for various reasons (Habib, 2010: 174; Mablén et al., 2019: 158; Vandéum et al., 2022: 2). In the theoretical dimension, family issues and its internal relations, its relationship with society, its relationship with other institutions, as well as women's issues, have always been one of the social topics and issues of interest to researchers in the field of humanities and social sciences. Therefore, studying and researching in the field of maternal experience can lead to accumulating and expanding our knowledge from a theoretical perspective. Moreover, from a practical perspective, it can improve the conditions of families and get familiar with their issues, especially the issues of mothers and cognition. Women's mental perception of mothering and how they experience mothering, as well as understanding their daily experiences and describing them in the mother's language, can also be helpful. Therefore, it is necessary to conduct an experimental and field study with a qualitative method and with a deep and multi-dimensional investigation. Therefore, it is very important to know women's perceptions of mothering and the experience and performance of female heads of households as mothers, and understanding their daily experiences and describing them in their own language is very important and can have an important effect on increasing the knowledge in this field. The current research seeks to understand the lived experience of female heads of households from mothering in Marand city. In this regard, this study tries to answer the following questions:

How is the lived experience of female heads of the households formed by mothering, and how do they describe this experience? What are the social, cultural, and economic contexts affecting this lived

experience and the way of facing the experiences and feelings of mothering? What issues and problems do they experience in raising children? How do family and social situations affect the lived experience of mothering?

2. Methods

The current research followed a qualitative approach and phenomenological method. Fifteen mothers who were heads of households in Marand city and supported by welfare organizations were selected through the purposive sampling method, with whom deep and semi-structured interviews were conducted. Data were analyzed using Colaizzi's method.

3. Results

The lived experience of female heads of households from mothering was classified under the five main themes of "worried mothering", "maternal sacrifice", "identity while playing multiple and conflicting roles", "double financial pressure", and "abnormal adaptation". Thirteen sub-themes were also found, namely "feeling worried about the child's future", "intolerance of the child's discomfort", "expressing regret for becoming a mother", "dedication and self-sacrifice", "tolerating hardship for being with a child", "reluctance to remarry because of the child", "the role of fathering, head of household, and mothering", "inability to meet needs", "child abuse and punishment", "stigma and sexual greed", "exclusion of family and acquaintances", and "hiding identity".

4. Conclusion

The present study aimed to present a picture of the lived experience of female heads of households from mothering in

Marand city. The findings of this research regarding the experience of mothering are contrary to the views of theorists such as Rich, Swift, Parsons, and Chadro, who consider the experience of mothering to be essentially fertility and childbearing and only emphasize its biological dimension. They ignore the social dimension of mothering and believe that the greatest creation of women lies in their mothering experience, which is a pleasant experience for women (Rich, 1976; Swift, 2015: 881; Tang, 2017). Although interviewees considered mothering to be a beautiful feeling and described it with concepts such as kindness, selflessness, and patience, they believed that according to their lived experience and the different circumstances, situations, problems, and issues governing their lives, the experience of female heads of households from mothering was difficult, accompanied by pressure and even pain. Due to the absence of the father, they are the only supporters of their children and consider the child as their priority in life, even ignoring and forgetting their female identity and femininity, their desires and needs for the sake of their child or children. In their interaction with actions with others, in facing and dealing with social problems, especially financial pressure, and in their relations with society, they are forced to express emotional and even confrontational actions and reactions, and in these actions, they consider the interests of their children so that they do not get hurt. In the studies of Rifatjah and Rabiei (2015), Ahmadiania and Kamel Qalibaf (2016), and Hemti and Karimi (2017), these cases have been mentioned to some extent. Therefore, according to the view of theorists such as Oakley, giving birth to a child is a biological matter, and the meaning and role of mothering and the

experience of mothering are socially constructed, and the cultural institutions of society have contributed the most to its creation and strengthening (Abbott and Wallace, 1376: 133). The experience of female heads of households from mothering is associated with many challenges in their personal, family, and social lives. After accepting the role of the heads of households, they perform the duties of mothering and fatherhood together, which are beyond the duties of a mother alone. They experience special difficulties due to economic, social, and cultural pressures and multiplicity of duties. Taking appropriate economic, socio-cultural, and psychological measures is essential for policymakers and support institutions to empower mother heads of households so that they can fulfill their role as mothers with fewer worries.

Funding

There is no funding support.

Authors' contribution

Study conception and design: Hasani and Mohammadzadeh.

Data collection: Mohammadzadeh.

Data analysis and interpretation: Hasani and Mohammadzadeh.

Drafting of the manuscript: Mohammadzadeh.

Critical revision: Hasani and Mohammadzadeh.

Conflict of interest

The authors declared no conflict of interest.

علمی پژوهشی

مادری دلسوزانه؛ تجربه زیسته زنان سرپرست خانوار از مادری

محمد رضا حسنی^۱، فاطمه محمدزاده^۲

^۱ استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران. ایمیل:

mohammadreza.hasani63@yahoo.com

^۲ دانشجوی دکتری بررسی مسائل اجتماعی ایران، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه الزهرا (س)، تهران، ایران. ایمیل:

mohammadzadeh.f@gmail.com

10.22080/SSI.2023.26192.2138

چکیده

اهداف: هدف پژوهش حاضر درک و فهم تجربه زیسته مادری زنان سرپرست خانوار است. روش مطالعه: این مطالعه به صورت کیفی و روش پدیدارشناسی بر روی ۱۵ نفر از زنان سرپرست خانوار تحت پوشش اداره بهزیستی شهر مرند که تجربه مادری داشته‌اند، در سال ۱۴۰۱ طی بازه زمانی ۳ ماهه با روش نمونه‌گیری هدفمند و با تکنیک مصاحبه عمیق و نیمه‌ساختاریافته انجام گرفت. داده‌ها براساس روش کولایزی تحلیل گردید. یافته‌ها: تجربه زیسته مادران سرپرست خانوار تحت پنج مقوله اصلی «مادری نگران»، «فداکاری مادرانه»، «هویت‌یابی از نقش‌های متکثر و متعارض»، «فشار مالی مضاعف»، «سازگاری ناپهنجار» و سیزده مقوله فرعی «احساس نگرانی از آینده فرزند»، «عدم تحمل ناراحتی فرزند»، «ابراز پشیمانی از مادر شدن»، «فداکاری و از خودگذشتگی»، «تحمل سختی به خاطر بودن با فرزند»، «عدم تمایل به ازدواج مجدد به خاطر فرزند»، «نقش پدری و سرپرستی، مادری»، «ناتوانی در برآورده کردن نیازها»، «بدرفتاری و تنبیه فرزند»، «انگ و طمع‌ورزی جنسی»، «طرز از سوی فامیل و آشنایان»، «پنهان‌سازی هویت» دسته‌بندی شدند. نتیجه‌گیری: تجربه مادری زنان سرپرست خانوار با چالش‌های متعدد و متناقضی در زیست فردی، خانوادگی و اجتماعی همراه است. آن‌ها بعد از پذیرش نقش سرپرستی خانوار وظایف مادری و پدری را توأم انجام می‌دهند که فراتر و سخت‌تر از وظایف مادرانگی صرف است. با وجود اینکه در ایفای نقش خود به خاطر فرزندشان دلسوزانه و فداکارانه تلاش می‌کنند، اما به دلیل فشارهای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و تعدد وظایف دشواری‌های منحصربه‌فردی را تجربه می‌کنند. اتخاذ تدابیر و سیاست‌گذاری‌هایی مناسب چه در زمینه اقتصادی و چه اجتماعی - فرهنگی و روانی از سوی سیاست‌گذاران و نهادهای حمایتی برای توانمندسازی و شرایط متفاوت آن‌ها توصیه می‌شود تا مادران سرپرست خانوار بتوانند با دغدغه‌های کمتری نقش مادری خود را ایفای کنند.

تاریخ دریافت:

۲۵ شهریور ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش:

۳۰ دی ۱۴۰۲

تاریخ انتشار:

۹ اسفند ۱۴۰۲

کلیدواژه‌ها:

مادری؛ تجربه زیسته؛ زنان سرپرست خانوار.

* نویسنده مسئول: محمد رضا حسنی

آدرس: استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران

ایمیل: mohammadreza.hasani63@yahoo.com

نویسنده(گان) © 2538-3612

این مقاله با دسترسی آزاد تحت مجوز بین المللی کربن کامنز از نوع نسبت‌دادن-غیرتجاری-بدون انشقاق ۴/۰ است.

۱ مقدمه و بیان مسأله

مادری به عنوان پایگاه و منزلت اجتماعی از مهم‌ترین و اصلی‌ترین نقش‌های زنان در جامعه و بخشی از هویت و منبع ارزش و احترام برای آن‌ها محسوب می‌شود، نقشی اجتماعی که ساخته می‌شود و از زمان، مکان و مناسبات جنسیتی تأثیر می‌پذیرد و جنبه بسیار مهمی از زندگی زنان را تشکیل می‌دهد.

مفهوم مادری دویپهلو است و در این خصوص در بین اندیشمندان اجتماعی دو رویکرد متفاوت وجود دارد؛ رویکرد اندیشمندانی همچون تالکوت پارسونز^۱، نانسی چادرو^۲ (۱۹۸۱)، آدریان ریچ^۳ (۱۹۷۶) و سویفت^۴ (۲۰۱۵) که مادری را ذاتاً باروری و فرزندآوری و فعالیت‌های مرتبط با مراقبت و پرورش از کودک و تجربه مادری را با نحوه ایفای نقش مادر در واقعیت مرتبط می‌دانند (انتظاری و افضلی، ۱۳۹۹: ۴۸؛ رفعت‌جاه، ۱۳۹۶: ۱۳۲). از دیدگاه اندیشمندان رویکرد دوم همچون میریام دیوید^۵ (۱۹۸۵) مادری مفهومی متغیر و متأثر از بستر اجتماعی، فرهنگی و نظم جنسیتی غالب و حاکم بر جامعه است و با توجه به فضا و شرایط اجتماعی تغییر می‌کند (ابوت و والاس، ۱۳۷۶: ۱۸۲).

در دهه‌های اخیر با توجه به اهمیت مادری در حوزه مطالعات زنان و پژوهش‌های انجام یافته در این زمینه این مسأله از جنبه تجارب و رویه‌های واقعی زنان و به منزله نوعی برساخت اجتماعی^۶ مورد توجه قرار گرفته است. دانسته‌های ما در این خصوص بیشتر برخاسته از باورها، تصورات و برداشت‌های پیشین و سنتی جامعه و نهاد اجتماعی مادر بوده که در جامعه در خصوص نحوه ایفای نقش مادری ترویج شده و می‌شود، اینکه مادری را عمدتاً به عنوان نقش طبیعی و بیولوژیک زنان فرض

می‌کنند، از طرفی دیگر هرگاه این مسأله مطرح شده و به این نقش توجه شده به تجربه مادری و تجربه زیسته زنان از مادری توجه کمتری شده است. زنان فرصت‌های محدودی پیدا کرده‌اند که از تجربه واقعی و زیسته مادری خودشان حرفی بزنند؛ اینکه در زندگی شخصی خود مادری را چگونه تصور می‌کنند و چه درکی از تجربه مادری خود دارند؛ در زندگی شخصی خود مادری را چگونه تجربه می‌کنند؛ تجربیات زیسته آن‌ها چه تفاوتی با گفتمان رایج در جامعه دارد؛ موقعیت فردی، خانوادگی و اجتماعی-شان چه تأثیری بر تجربه آن‌ها دارند.

در عصر حاضر بر اثر تغییرات و تحولات فرهنگی و ارزشی در جوامع، شکل‌های گوناگون و جدیدی از خانواده پدید آمده از جمله آن‌ها خانواده‌های تک سرپرست است، از یک سرپرست که اغلب زنان هستند و یک یا چند فرزند تشکیل می‌شود. پدیده زنان سرپرست خانوار^۷، واقعیتی اجتماعی است که امروزه در تمامی جوامع وجود دارد و دلایل گوناگونی در شکل‌گیری آن نقش دارند (حبیب^۸، ۲۰۱۰: ۱۷۴؛ ایبوئیهی^۹، ۲۰۱۳: ۲۹۳؛ مابلن^{۱۰} و همکاران، ۲۰۱۹: ۱۵۸؛ وندیوم^{۱۱} و همکاران، ۲۰۲۲: ۲). براساس تعریف سازمان ملل در چنین خانواری زنان تصمیم‌گیرندگان و مدیران اقتصادی اصلی‌اند (سازمان ملل متحد، ۱۹۹۵: ۳۲). بنا به تعریف سازمان بهزیستی، زنان سرپرست خانوار بدون حضور منظم یا حمایت مردی بزرگسال سرپرستی را بر عهده دارند و مسؤولیت اداره اقتصادی و تصمیم‌گیری‌های عمده و حیاتی بر عهده آنان است (به نقل از غلام نیارمی و انصاری، ۱۳۹۵: ۲۷) و به دلیل عواملی مانند طلاق، مرگ، اعتیاد، ناتوانی و ازکارافتادگی، بیماری، بیکاری، مهاجرت و یا متواری شدن شوهر و زنان ازدواج نکرده

⁷ Female Head of Households (FHHs)

⁸ Habib

⁹ Eboiyehi

¹⁰ Mabelane & Makofane & Kgadima

¹¹ Wondimu

¹ Talcott Parsons

² Nancy Chodorow

³ Adrienne Rich

⁴ Swift

⁵ Miriam David

⁶ Social construction

وابستگی‌های قومی و طبقاتی خود - بر اهمیت آن اذعان دارند (ربینز مکاریتی و ادواردز^۹، ۱۳۹۰: ۴۷۸)، این امر در مورد زنان سرپرست خانوار به شکل متفاوتتری مطرح است و آن‌ها با توجه به اینکه در زندگی خود با ایفای نقش‌های متعدد و متناقضی در عرصه‌های خصوصی (نقش‌های بازتولیدی) و عمومی (نان‌آوری و اشتغال) مواجه هستند، تجربه مادری متفاوتی هم دارند. بخش عمده‌ای از مسائل آن‌ها به تجربه مادری و رابطه‌شان با فرزندانشان مربوط است.

مطالعه و تحقیق در خصوص مادری و به طور خاص تجربه مادری هم در بُعد نظری و هم کاربردی دارای اهمیت است. در بُعد نظری همیشه مسائل خانواده و مناسبات درونی آن، ارتباط آن با جامعه، ارتباط آن با دیگر نهادها، همچنین مسائل زنان یکی از موضوعات و مباحث اجتماعی مورد توجه محققان حوزه علوم انسانی-اجتماعی بوده است. از این رو مطالعه و تحقیق در زمینه تجربه مادری می‌تواند از این بُعد نظری به انباشت و گسترش دانش ما منجر شود و همچنین از بُعد کاربردی می‌تواند به بهبود شرایط خانواده‌ها و آشنایی با مسائلشان، به-خصوص مسائل مادران و شناخت تصور و برداشت ذهنی زنان از مادری و چگونگی تجربه آن‌ها از مادری و همچنین فهم تجارب روزمره‌شان و توصیف آن از زبان مادران کمک نماید. از این رو انجام مطالعه تجربی و میدانی آن هم با روش کیفی و با بررسی عمیق و چد بُعدی لازم و ضروری می‌نماید. بنابراین شناخت تصور و برداشت زنان از تجربه مادری و چگونگی تجربه و عملکرد زنان سرپرست خانوار به عنوان مادر و فهم تجارب روزمره آنان و توصیف آن از زبان خودشان از اهمیت بسزایی برخوردار است و می‌تواند تأثیر مهمی در افزایش دانش ما در این زمینه بگذارد. در پژوهش حاضر قصد داریم به

شکل می‌گیرند (حبیب، ۲۰۱۰؛ بشیر دار^۱، ۲۰۱۸؛ احمدی‌نیا و قالیباف، ۱۳۹۶؛ همتی و کریمی، ۱۳۹۷).

در سال‌های اخیر بنا به گزارش‌ها و تحقیقات، تعداد زنان سرپرست خانوار در بسیاری از کشورهای جهان اعم از توسعه‌یافته و در حال توسعه افزایش قابل توجهی داشته است (وندیوم و همکاران، ۲۰۲۲؛ ال - لاویندی^۲ و همکاران، ۲۰۱۸؛ لیو^۳ و همکاران، ۲۰۱۷؛ نارایانا و لوگوال^۴، ۲۰۱۵؛ ایبویهبی، ۲۰۱۳؛ شاتز^۵ و همکاران، ۲۰۱۱؛ یوسفی لبنی^۶ و همکاران، ۲۰۲۰؛ خسروی، ۱۳۹۷؛ همتی و کریمی، ۱۳۹۷). طبق گزارش سازمان ملل در سال ۲۰۱۵ در چند دهه اخیر، بیشتر از یک سوم سرپرست خانوارها را زنان تشکیل می‌دهند (مونگی^۷، ۲۰۱۷: ۱۱)، برای نمونه تقریباً ۵۰/۴ درصد کودکان در آمریکا در خانواده‌های با سرپرست زن رشد کرده و بزرگ شده‌اند (مابلن و همکاران، ۲۰۱۹: ۱۵۸). در ایران نیز در سال‌های اخیر زنان سرپرست خانوار نسبت قابل توجه و فزاینده‌ای از کل خانوارها را تشکیل می‌دهند. با توجه به آمارها درصد این خانوارها در کشور در طی دو دهه اخیر به طور قابل توجهی افزایش یافته و در کل کشور درصد این خانوارها از ۸/۴ درصد در سال ۱۳۷۵ به ۱۲/۷ درصد در سال ۱۳۹۵ رسیده است^۸ (افزایشی در حدود ۴/۳ درصد) (مرکز آمار ایران، ۱۳۷۵؛ ۱۳۹۵). همچنین در فاصله سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۴۰۰ تعداد زنان سرپرست خانوار در کشور از یک میلیون و ۶۰۰ هزار نفر به سه میلیون و ۴۰۰ هزار نفر افزایش یافته است (به نقل از روزنامه رسالت، ۱۴۰۲: ۶)

در باور بسیاری از زنان، مادر شدن و تجربه مادری، هویت اصلی زن را می‌سازد و این امکان را می‌دهد تا به گونه‌ای دیگر به جهان پیرامون خویش بنگرند و زندگی کنند؛ تحولی که با سایر وقایع زندگی قابل مقایسه نیست و تمامی زنان - صرف‌نظر از

7. Mwangi

۸. بالاترین درصد زنان سرپرست خانوار به ترتیب متعلق به استان سیستان و بلوچستان و تهران با ۱۸/۱ و ۱۳/۸ درصد.

9. Ribbens McCarthy & Edwards

1 Bashir Dar

2 El-Lawindi

3. Liu

4. Narayana & Legwale

5. Schatz

6. Yoosefi Lebni

در این راستا درصدد پاسخ‌گویی به سؤالات زیر هستیم:

تجربه زیسته زنان سرپرست خانوار مرد از مادری چگونه شکل می‌گیرد و چه توصیفی از این تجربه می‌کنند؟؛ بسترهای اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی مؤثر بر این تجربه زیسته و نیز نحوه مواجهه و رویارویی با تجربه‌ها و احساسات مادرانه به چه نحو بوده است؟؛ چه مسائل و مشکلاتی را در تربیت فرزند تجربه می‌کنند؟؛ موقعیت خانوادگی و اجتماعی‌شان چه تأثیری بر تجربه زیسته از مادری می‌گذارد؟

۲ پیشینه تجربی

با توجه به اهمیت مادری در حوزه مطالعات اجتماعی، به‌ویژه مطالعات زنان و خانواده و تحولات نظری که تاکنون در این زمینه انجام شده است، پژوهش‌های متنوعی با موضوع مادری در حوزه علوم انسانی^۱ صورت گرفته که بیشتر درباره تأثیر برخی از متغیرها بر چگونگی مادری کردن زنان یا تأثیر برخی از ویژگی‌های مادران مانند سطح تحصیلات یا اشتغال بر روی فرزندپروری یا مقایسه مادران دارای فرزند عادی با فرزند دارای بیماری یا اختلالات روانی خاص و موضوعات مشابه بوده است، پیشگامان پژوهش درباره تجربه مادری نظریه‌پردازان فمینیست بوده‌اند. کتاب جنس دوم^۲ سیمون دوبوار^۳ را می‌توان نخستین پژوهشی دانست که آن را با استناد به نامه‌هایی که از زنان درباره تجربه‌های زندگی شخصی‌شان دریافت کرده، نوشته بوده است (انتظاری و افضل، ۱۳۹۹: ۴۴). در رابطه با تجربه مادری پژوهش‌هایی هم در داخل و هم در خارج انجام گرفته که در ذیل به برخی از پژوهش‌ها که تا حدودی با موضوع پژوهش حاضر مرتبط بوده اشاره می‌شود؛

تجربه زیسته مادری از دید زنان سرپرست خانوار شهر مرد و درک و فهم آنان در این خصوص پیردازیم. سه دلیل عمده برای انتخاب شهر مرد برای پژوهش حاضر قابل ذکر است: یکی افزایش آمار زنان سرپرست خانوار و در پی آن اهمیت بررسی وضعیت زنان سرپرست خانوار در این شهرستان است. با توجه نتایج سرشماری‌ها در شهرستان مرد در سال ۱۳۸۵ تعداد ۶۵۲۵ زن سرپرست خانوار، در سال ۱۳۹۰ تعداد ۸۷۵۴ و در سال ۱۳۹۵ تعداد ۹۷۲۱ زن سرپرست خانوار (۱۲/۲۶ درصد خانوارهای کل خانوارها شهرستان) وجود داشت (مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵، ۱۳۹۰، ۱۳۹۵)، که حاکی از افزایش آمار آن‌ها دارد. همچنین در این خصوص این شهرستان از بین ۲۰ شهرستان استان آذربایجان شرقی بعد از شهرستان تبریز در رتبه دوم استان قرار دارد، همین امر یکی از دلایل بررسی این موضوع در این شهرستان است. دلیل دوم اینکه با توجه بررسی نگارندگان مقاله حاضر تاکنون پژوهشی در این شهرستان در مورد زنان سرپرست خانوار (مادران با توجه به موضوع پژوهش) انجام نگرفته و این اولین کار مقدماتی در این حوزه در این شهرستان است. دلیل سوم دغدغه‌های شخصی نویسندگان است. از آنجاکه نویسنده دوم مقاله برای انجام پروژه تحقیقاتی برای مدتی با سازمان بهزیستی شهرستان مرد در ارتباط بوده و طی این مدت از نزدیک با برخی از مسائل مادران سرپرست خانوار آشنایی پیدا کرده، لذا به خود اجازه داده این موضوع را به صورت علمی و در قالب مقاله پژوهشی بررسی و تحلیل کنند تا با شناخت و مطرح کردن مسائل و مشکلات این مادران بتوانند بخشی از مسائل و مشکلات آن‌ها را به اطلاع مدیران این حوزه در شهرستان برساند و همچنین زمینه را برای تحقیقات مرتبط در این زمینه با در نظر گرفتن ابعاد متنوع‌تر فراهم نماید.

² The Second Sex

³ Simone de Beauvoir

^۱ در خصوص مادری در حوزه علوم پزشکی هم پژوهش‌های متعددی انجام گرفته؛ با توجه به اینکه پژوهش حاضر در حوزه علوم انسانی است، به این پژوهش‌ها اشاره می‌شود.

فداکاری و قداست مادری اشاره دارد؛ بدون آنکه در عمل اقدامات مؤثری برای بهبود آن انجام دهد.

مطالعه نورمحمدی (۱۳۹۶)، بیانگر آن است که درک و تصور زنان از مادری مبتنی بر ویژگی‌های همچون مسؤولیت‌پذیری، از خودگذشتگی، مهربانی، بردباری، دوگانه لذت و سختی است. زنان با مادر شدن منزلت خانوادگی و اجتماعی می‌یابند و اوج تکامل زن در مادر شدن بینند. فرزندان تعیین‌کننده میزان روابط خصوصی و اجتماعی زنان هستند و برای مادران، مادری وظیفه اختصاصی و الزامی تلقی می‌شود.

پژوهش غیاثوند و عرب خراسانی (۱۳۹۷)، با روش پدیدارشناسی و تکنیک پدیدارشناسی نیز بیانگر تحولی در کنش زنان است که ناشی از گرایش آن به مادری است. این پژوهش که تجربه مادرانه زنان را از جدایی بررسی کرده، نشان می‌دهد بر خلاف گذشته که زنان به دلیل وجود فرزند، زندگی ناخوشایند زناشویی را ادامه می‌دادند، امروزه به جهت بهزیستی فرزندان خود، پدر را از خانواده حذف و خانوار زن سرپرست تشکیل می‌دهند.

انتظاری و افضلی (۱۳۹۹)، در پژوهش خود با روش کیفی و به شیوه تحلیل مضمون سه گونه اصلی انتخاب‌گر مادری، مردد درباره مادری و گریزان از مادری شناسایی کردند که سنخ‌های به‌دست‌آمده بیانگر تحول در نهاد مادری است که با برجسته شدن عامل انتخاب و آگاهی فشار نهادی برای قرار گرفتن در پایگاه مادری کاهش یافته است؛ گرچه ارزشمندی پایگاه مادری و گرایش‌های درونی زنان، آن‌ها را به پذیرفتن این پایگاه سوق می‌دهد.

سفیری و زندی (۱۴۰۰)، در پژوهشی با روش کیفی و به شیوه پدیدارشناسانه و با تکنیک مصاحبه عمیق، سه مقوله اصلی بازاندیشی در مورد چگونگی مادری؛ هویت‌یابی و کسب هویت جدید در جریان کنش مادری؛ فشار اجتماعی، فشاری که مادر از جانب جامعه در ارتباط با چگونگی ایفای نقش خود حس می‌کند، در تجربه زیسته مادری شناسایی

میرزائزاد (۱۳۸۸) در پژوهشی به روش نظریه مبنایی و با تکنیک مصاحبه عمیق با ۳۰ مادر جوان بین ۲۰ تا ۳۵ سال دریافت که مادر شدن به نوعی پاسخ به خواسته‌ای از سوی اجتماع است و بسته به وضع جسمی و روحی مادر می‌تواند توأم با لذت یا عذاب باشد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که عدم مشارکت پدر، عدم حمایت دولت از زنان شاغل مادرشده و عدم آموزش مورد نیاز زنان باردار و فرزنددار، منجر به ایجاد نگاه منفی مادران نسبت به تجربه مادری‌شان شده است. علاوه بر این، شعاری بودن قداست مادری و عدم بیان شدن این قداست در عرصه عمل، عامل دیگری از ناراضی‌تای زنان نسبت به فرزندآوری بوده است.

در پژوهش محمدی فشارکی (۱۳۹۲)، با روش نظریه مبنایی و به شیوه مصاحبه عمیق با ۳۰ نفر از زنان (اعم از صاحب فرزند و فاقد فرزند)، زنان مورد مطالعه در خصوص مفهوم مادری به مفاهیم چون ایثار، نیاز، رسالت، فضیلت، تربیت و رشد اشاره داشتند. اما آن‌ها در مواجهه با واقعیت مادری استراتژی‌هایی متفاوتی چون تغییر، ترجیح، تحدید، تعویق و انصراف را برگزیده‌اند.

رفعت‌جاه (۱۳۹۶) در پژوهشی درباره «بازتعریف معنا و نقش مادری» بر روی زنان مادران غیرشاغل ۲۵ تا ۴۰ ساله شهر ری با روش کیفی و به شیوه مصاحبه عمیق و نیمه‌ساخت‌یافته مشاهده کرد تمایل به مادر شدن و باور به ضرورت آمادگی و آموزش برای نقش مادری در همه مادران وجود دارد؛ اما نگاه مادران تحصیل‌کرده صرف‌نظر از گرایش دینی‌شان به معنای رایج مادری و حقوق و وظایف آن انتقادی است و در پرداختن به علایق شخصی فعال‌تر عمل می‌کرده‌اند. همچنین غالب پاسخ‌گویان مادری را نقشی پُرحمت، بی‌وقفه، بی‌اجر و پیچیده که دارای کمترین حقوق و بیشترین مسؤولیت-هاست برشمردند و بر این نظر بودند که هم پدران و هم جامعه و دولت بایستی در انجام وظایف مادری، از زنان حمایت کرده حقوق آنان را افزایش و مسؤولیت‌های‌شان را تعدیل کنند؛ جامعه فقط به

اقتصادی، فرهنگی محل زندگی و سطح تحصیلات و شرایط روحی و جسمی زنان مورد مطالعه داشت.

علی^۱ و همکاران (۲۰۱۳) در مطالعه‌ای پدیدارشناختی به بررسی تجربیات مادری در بین مادران دریافت‌کننده کمک‌های عمومی پرداختند. مادری را با ویژگی‌های همچون مسؤلیت‌پذیری، ازخودگذشتگی، مهربانی و ... بیان کردند. در توصیف زمینه‌ای تجربه مادری به عنوان تجربه تغییر هویت، همراه با تغییرات عاطفی، رفتاری و احساسی توصیف شد. تجربه و فرآیند تغییر، پیامدهای تغییر دو مقوله اصلی در این مطالعه بود. بنا بر نتایج مادری ممکن است به عنوان کاتالیزوری مهم برای تغییر در برخی از زنان عمل کند و فقر بر درک مادران از تجربه مادری تأثیر دارد. محققان معتقدند تقویت هویت‌های مادری در مادران ممکن است در قرار گرفتن آن‌ها در مسیر خروج از فقر، اعتیاد به مواد مخدر و حبس مفید باشد.

لانی^۲ و همکاران (۲۰۱۵)، در پژوهشی با روش نظریه زمینه‌ای به بررسی تجربیات زنان از تغییر هویت در روند مادر شدن پرداختند. آن‌ها با تحلیل یافته‌ها گروه‌بندی سه‌گانه‌ای را شناسایی کردند: راه‌هایی که زنان با وجود گذاشتن فرزندانشان در هویت خود و پذیرش هویت جدید، باز هم تا مدتی هویت خود را گم کرده‌اند؛ گسترش هویت: راه‌های که زنان در تعامل با فرزندان مرزهای هویتی خود را گسترش می‌دهند؛ زنان احساس می‌کنند مادر بودن و روابط نزدیک با فرزندان باعث تقویت شخصیت و هویت آن‌ها می‌شود.

در پژوهشی بلادوین^۳ (۲۰۱۸)، با روش کیفی به تجربه مادری زنانی که تجربه زندان داشته و آزاد شده‌اند، پرداخته و ۲۰ مصاحبه عمیق با مادران انگلیسی انجام داده است. بنا بر یافته‌ها، تجربه حبس و زندانی شدن بر تجربه مادری و روابط آن‌ها

کردند. بازاندیشی با خرده مقولات: مادری همدلانه، جبرانی، آگاهانه، رقابتی و مادری به معنای برنامه-ریزی، نشان می‌دهد که مادران امروز در مورد چگونگی مادری‌شان بازبینی می‌کنند. هویت‌یابی نیز با خرده مقولات: خلق فراغت و تلاش برای ایجاد یا گسترش شبکه‌های ارتباطی، نشان می‌دهد که مادران در جریان کنش مادری درصد کسب بسته-های جدید هویتی نیز هستند. همچنین فشار اجتماعی با خرده مقولات: فقدان نهادهای حمایتی و مادر، مسؤول اصلی در قبال فرزند، اشاره به فشاری می‌کند که مادر از جانب جامعه در ارتباط با چگونگی ایفای نقش خود حس می‌کند.

در پژوهش سفیری و عرب‌پور (۱۴۰۰)، با رویکرد کیفی و روش پدیدارشناسی با تکنیک مصاحبه عمیق ۵ تپ از زنان سرپرست خانوار (زنان آسیب-دیده و مطرود، زنان با انگیزه برای بهبود و تغییر شرایط، زنان دارای حمایت نسبی خانواده، زنان پرستار همسر و فرزندان در خانواده، فرزندان حامی زنان و مادران سرپرست) شناسایی شد. رنج مضاعف، طرد و انزوای اجتماعی (اجباری یا خودخواسته)، بازسازی هویت از مقولات محوری و مشترک زنان سرپرست خانوار در این مطالعه است.

گلشنی (۱۴۰۱)، در مطالعه خود با رویکرد کیفی و روش مردم‌نگاری و با تکنیک مشاهده مشارکتی و مصاحبه‌های عمیق بیانگر شکاف بین تعاریف سنتی و تجارب واقعی مادری با توجه به افزایش آگاهی و تحصیلات زنان است. براساس یافته‌های این مطالعه که بر روی زنان جوان خانه‌دار انجام گرفت؛ مادران تحصیل‌کرده، نگاه نقادانه‌تری نسبت به مادری کردن داشتند و در پرداختن به علایقشان فعالانه‌تر عمل می‌کردند. زنان تحصیل‌کرده دغدغه مادر شدن دارند، اما تجربه مادرانگی متفاوتی را نسبت به زنان غیرتحصیل‌کرده و یا با تحصیلات کمتر داشتند و این تا حدود زیادی بسته به شرایط

³ Baldwin

¹ Ali

² Laney

مابلن و همکاران، ۲۰۱۹؛ وندیوم و همکاران، ۲۰۲۲؛ غلام نیارمی و انصاری، ۱۳۹۵؛ رفعت‌جاه و ربیعی، ۱۳۹۵؛ احمدی‌نیا و قالیباف، ۱۳۹۶؛ دیباجی فروشانی، ۱۳۹۶؛ علی‌مندگاری و همکاران، ۱۳۹۷؛ همتی و کریمی، ۱۳۹۷؛ خسروی و محمودی، ۱۳۹۸؛ سفیری و همکاران، ۱۳۹۹؛ احمدی و همکاران، ۱۴۰۱؛ قادری و همکاران، ۱۴۰۱، فلک‌الدین و همکاران (۱۴۰۱). مرور تحقیق‌های تجربی حاکی از آن است که وضعیت زندگی مادران سرپرست به گونه‌ای است که می‌شود از زوایای متفاوتی به این موضوع نگریت و آن را مطالعه کرد و پژوهش‌های مذکور تلاش کرده‌اند تا حدودی یک یا چند متغیر را بررسی کنند. از جمله: امنیت اجتماعی، فقر، توانمندسازی زنان، طردشدگی، سلامت روانی و جسمانی، کیفیت زندگی، رضایت از زندگی و

مطالعه حاضر - ضمن آموختن از پژوهش‌های پیشین - در راستای بسط دانش در خصوص تجربه مادری و چگونگی این تجربه با توجه به کنش‌های مشارکت‌کنندگان و شرایط آنان است و با توجه به اینکه مطالعات پیشین هر کدام یک یا چند بُعد از زندگی زنان سرپرست خانوار را مورد پژوهش و بررسی قرار داده‌اند. این مطالعه تلاش می‌کشد با روش پدیدارشناسی به تجربه مادری زنان سرپرست خانوار و درک و فهم معنایی که مادری برای آن‌ها دارد؛ البته نگاه خودشان مورد بررسی قرار دهد.

۳ چارچوب مفهومی

چارچوب مفهومی این مطالعه برای راهنمایی جهت تبیین و تفسیر بیشتر موضوع مورد مطالعه با توجه به دیدگاه‌هایی مفهومی و نظری مطرح شده در خصوص مفهوم مادری تدوین گردیده است.

پیشگامان پژوهش درباره مادری و تجربه مادری نظریه‌پردازان فمینیست بوده‌اند، آن‌ها کوشیده‌اند نظریه‌هایی را که خاستگاه مادری را در منابع اجتماعی و نه بیولوژیکی می‌دانند، توسعه دهند

با فرزندان‌شان تأثیر گذاشته و آسیب‌های عاطفی و آشفتگی قابل توجهی را تجربه کرده‌اند.

خادم و همکاران (۲۰۱۹)، در پژوهشی با نظریه زمینه‌ای و با تکنیک مصاحبه عمیق، چهار پدیده «گفتمان مسلط مادری»، «زنانگی مادری»، «اعتقاد به ورای مادری جنسیتی»، «گسست درگفتمان مسلط مادری»، را شناسایی کردند. دو پدیده اول به زنانه و ذاتی بودن مادری که در زن نهادینه شده اشاره دارد و دو پدیده دوم، مادر بودن وظیفه‌ای زنانه نیست و بر تعادل مبتنی بر توافق زوجین دلالت دارد. «تکثر در مفهوم مادری» پدیده مرکزی این پژوهش و حاکی از نوعی سیالیت در مفهوم مادری است. بر اساس نتایج پژوهش مادر شدن دیگر به عنوان وظیفه‌ای یک‌سویه و صرفاً زنانه تلقی نمی‌شود و مردم با کنار گذاشتن گفتمان‌های اصول-گرا، عملکرد متفاوتی را دنبال می‌کنند که مبتنی بر تکثرگرایی است. در واقع هرچند بر اساس سنت‌ها بیشتر زوجها هنوز هم مادر بودن را زنانه می‌دانند، اما در عملکرد خود به تعامل و توافق متقابل بین زوجها رسیده‌اند.

ون ساچلویک^۱ (۲۰۱۹)، در پژوهشی با رویکرد کیفی و با روش پدیدارشناسی به بررسی مشکلات و چالش‌های زنان سرپرست خانوار آفریقای جنوبی پرداخت. یافته‌های تحقیق تأثیر مشکلات مادران را بر ساختار و عملکرد کنونی خانواده‌شان نشان داد. بنا بر نتایج، درحالی‌که نمی‌توان آسیب‌پذیری زنان سرپرست خانوار را انکار کرد، به نظر می‌رسد که مادری و تمایل به مادری مؤثر، کلیدی برای تقویت این خانوارها است.

در زمینه زنان سرپرست خانوار چه در داخل و چه در خارج از کشور از جهات مختلف و با روش‌های کمی و کیفی پژوهش‌های متعددی انجام یافته از جمله؛ چانت^۲، ۲۰۰۷؛ مولگتا^۳، ۲۰۰۹؛ حبیب، ۲۰۱۰؛ شاتز و همکاران، ۲۰۱۱؛ ایبویهی، ۲۰۱۳؛ نارایانا و لوگوال، ۲۰۱۵؛ لیو و همکاران، ۲۰۱۷؛ بشیر دار، ۲۰۱۸؛

³ Mulugeta

¹ Van Schalkwyk

² Chant

(گلن^۱ و همکاران، ۱۹۹۴: ۴). مرور تاریخی مسأله مادری در اندیشه فمینیستی، سه چرخش پارادایمی را در این رابطه نشان می‌دهد؛ پارادایم طرد و ذات-گرایی که فمینیسم رادیکال و فمینیسم لیبرال را در برمی‌گیرد و با مفاهیمی چون پدرسالاری، ستم و وابستگی گره خورده است؛ پارادایم پدیدارشناختی که موج سوم، فمینیسم سیاه و فمینیسم پسااستعماری آن را به وجود آورده‌اند، بر تمرکز بر تجارب زیسته و تفاوت‌ها مبتنی است؛ پارادایم مبتنی بر کنش‌گرایی^۲، فشار از پایین و تغییرات اجتماعی که حاصل برآمدن نظریه تفکر مادرانه^۳ و مادری توانمندانه^۴ بوده و با اعتراض به سکون و انفعال الگوهای حاکم بر مادری، مسأله را بازگرداندن اقتدار و مشروعیت به مادران و توجه به شیوه‌های خلاقانه و مخرب شناختن آن‌ها معرفی می‌کند که می‌تواند به ایجاد تغییرات اجتماعی، توسعه فراگیر صلح و دنیایی انسانی‌تر بینجامد (رفعت‌جاه و همکاران، ۱۳۹۷: ۵۵۱).

موج سوم فمینیسم (دهه‌های ۱۹۸۰ و ۱۹۹۰) با نگاهی متفاوتی به مادری آغاز و آن را به عنوان پدیده‌ای اجتماعی پذیرفت. آن‌ها تجربه مادرانه را به سمت تلاقی‌ها و پذیرش هویت‌های چندگانه سوق دادند و ثمره اصلی موج سوم فمینیسم را می‌توان همه‌گیر شدن رویکرد تلاقی^۵ در پژوهش فمینیستی و مسأله مادری بیان کرد (رفعت‌جاه و همکاران: ۱۳۹۷: ۵۶۵، ۵۷۱). این رویکرد با تمرکز بر ادراک و تجربه زیسته زنان در موقعیت خاص اجتماعی آن‌ها و ارائه تصویری نامتجانس و ناهمگن از مفهوم زنانگی و به تبع مادری، فضا را به سمت فهم انسان-شناختی از مادری به عنوان مفهومی متأثر از فرهنگ، زمان، نژاد، طبقه اجتماعی و ... هموار نمایند که در آن مادری‌ها به جای مادری امکان‌بروز یابند (علی-نقیان، ۱۳۹۹: ۷۳). این تغییر پارادایمی که از توجه به ساختارها و فراروایت‌هایی چون پدرسالاری و سرمایه‌داری و قائل شدن ویژگی‌هایی جهانی و عمومی برای آن‌ها، به تجارب واقعی و زیسته شده مادران توجه می‌کرد، نگاهی پدیدارشناسانه را به موقعیت و شیوه زندگی مادران داشت و تلاش کرد در مسأله‌یابی و تبیین به ماهیت اصلی پدیده‌های انسانی توجه کند. آن‌ها در روش‌شناسی خود شیوه-

در موج دوم فمینیست که از دهه هفتاد به عنوان محور اصلی نظریه‌پردازی در خصوص زنان مطرح شد، تمرکز بر نقش مادری به بخشی مهم از اندیشه فمینیستی تبدیل شد. از نظر آن‌ها تجربه مادری در طول تاریخ از سوی فرهنگ پدرسالار تعریف و تبیین شده است. دین، هنر، پزشکی و سایر حوزه‌هایی که عمدتاً مردان، آن‌ها را تدوین کرده‌اند، نقش مادری را تعریف و نموده‌های عینی آن را ترسیم و به عاملیت زنان بی‌توجه بوده است. زنان باید فراتر از خانواده خود حق اشتغال و مشارکت در عرصه عمومی را داشته باشند و مادر بودن نباید ضرورت زندگی هر زنی تلقی شود، زیرا تأکید بیش از حد بر نقش باروری زنان تفاوت میان زاییدن فرزند را که فرآیندی زیستی است، با فرزندپروری که مسأله‌ای اجتماعی است و از مناسبات قدرت متأثر است، کم‌رنگ می‌کند (همان: ۵۵۴). آن اوکلی^۵

⁵ Aan Oakly

⁶ Experience

⁷ Institution

⁸ Intersectionality Theory

¹ Glenn

² Activism

³ Maternal Thinking

⁴ Empowered Mothering

عهده گیرند، خود آن‌ها فرزندان‌شان و نیز کلیت جامعه بهره بسیار بیشتری می‌برد. این رویکرد در تقابل با تعاریف پدرسالارانه از مادری درصدد ارائه موضعی جایگزین و متفاوت به آن است که بر قدرت زنان به مثابه مادر و عاملیت آن‌ها تأکید کرده و مادری را به مثابه کنشی سیاسی مطرح می‌کند، زیرا می‌تواند به ظهور تغییرات اجتماعی کمک کند (رفعت‌جاه و همکاران: ۱۳۹۷: ۶۵۷، ۵۶۶، ۵۷۲).

با توجه به مباحث نظری مطرح‌شده در خصوص مادری و تجربه آن، مادری نقشی اجتماعی است که تحت تأثیر بافت اجتماعی و فرهنگی، باورها و سنت‌ها، قراردادهای اجتماعی و ... است که جوامع مختلف در بازه‌های زمانی و تاریخی مختلف سپری کرده‌اند و منجر به شکل‌گیری و همچنین بازنمایی تجربه‌های متفاوتی از مادری و ایفای این نقش شده است و این مسأله در بررسی و واکاوی تجربه مادری زنان در جوامع و فرهنگ‌های مختلف نمود می‌یابد.

۴ روش تحقیق

پژوهش حاضر درصدد درک و فهم تجربه مادری زنان سرپرست خانوار شهر مرند است که با رویکرد کیفی به روش پدیدارشناسی انجام شده است. جامعه مورد مطالعه شامل مادران سرپرست خانوار، دارای پرونده در اداره بهزیستی در شهر مرند است. محقق با همکاری یکی از مراکز مثبت زندگی وابسته به اداره بهزیستی در شهر مرند^۳ که زنان سرپرست خانوار به آن جا مراجعه می‌کردند، نشست گروهی با ۱۰ نفر از مادران به منظور مطالعه اکتشافی و آشنایی کلی و اولیه با میدان تحقیق و زوایای مختلف موضوع تشکیل دادند و بر اساس این، ادامه تحقیق انجام گرفت. برای گردآوری داده‌های مورد نیاز، از مصاحبه عمیق و نیمه‌ساختاریافته استفاده شده تا مشارکت‌کنندگان آزادانه به توصیف تجربیات خود بپردازند.^۴ روش نمونه‌گیری پژوهش نمونه‌گیری

ای را اتخاذ کردند که بر تجارب آگاهانه و مستقیم از زندگی استوار بود و می‌کوشید زیست مادری را آن طور که هست و مادران می‌شناسند بفهمد. این رویکرد مادری را به صورت مسأله‌ای پیچیده و چندوجهی متشکل از تعهدات فردی و منبعی برای لذت، رشد، قدرت، نگرانی، افسردگی، تنش و فقر مطرح کرد (رفعت‌جاه و همکاران: ۱۳۹۷: ۵۶۹، ۵۶۱، ۵۷۰). سارا رادیک^۱ (۱۹۸۰) در کتاب تفکر مادرانه دیدگاهی را مطرح کرد که بر طلق آن، تجربه مادری می‌تواند به شکلی از تفکر اخلاقی بینجامد و این تفکر بر سیاست‌های صلح تأثیرگذار است (اعزازی، ۱۳۹۹: ۵۲). او بر مادری به عنوان یک منبع هویت زنان تأکید می‌کند و مادری را تجربه‌ای می‌داند که زندگی زنان را غنی و آنان را وارد مرحله پیچیده‌ای از بودن می‌کند که در یک ارتباط عاطفی و انسانی دوسویه میان مادر و فرزند به تحقق خویشتن آنان و اهداف بشری کمک می‌کند (به نقل از غیاثوند و عرب خراسانی؛ ۱۳۹۴: ۱۴۹).

از سال‌های آغازین دهه ۱۹۹۰ و ۲۰۰۰ پارادایم جدیدی شکل گرفت که کوشید با تمرکز بر قدرت مادران و اعطای عاملیت به آن‌ها، نه تنها بر کار مادری، بلکه بر روش‌هایی ارزش بگذارد که از طریق آن‌ها زنان تلاش می‌کنند مادری کردن را از آن خود کنند و نسل جدیدی را پرورش دهند که آمیختگی کمتری با کلیشه‌های جنسیتی و والدگری داشته باشد. آن‌ها مادر بودن را به منزله جریانی اجتماعی تعریف می‌کنند که می‌کوشد تغییرات فرهنگی را این بار از خانه آغاز کند و نوعی فرزندپروری فمینیستی را اتخاذ کند که به اکتیویسم اجتماعی و سیاسی که امکان به وجود آوردن تغییرات را دارد، منجر می‌شود. اندریا اورایلی^۲ از نظریه‌پردازان این رویکرد بحث مادری توانمندانه را به عنوان نظریه و نیز شیوه‌ای از کنشگری طرح کرد که براساس آن زمانی که زنان، مادری را از موضع عاملیت اقتدار، اعتبار و اختیار بر

^۴ لازم به ذکر است مصاحبه‌ها به زبان ترکی انجام گرفته است به دلیل ترک زبان بودن مردم این منطقه و اینکه در صورت همکاری به بیان نظرات خود به زبان فارسی، مصاحبه‌شوندگان

^۱ Sara Ruddick

^۲ O Reilly

^۳ از شهرهای استان آذربایجان شرقی

حداکثر تنوع برحسب برخی شاخص‌های زمینه‌ای (سن، درآمد، تحصیلات) و وضعیت سرپرستی (طلاق گرفته، فوت همسر، اعتیاد همسر، خیانت همسر، بیمار بودن همسر، زندانی شدن همسر و ...) انتخاب شوند، همچنین شرط رضایت داشتن برای مشارکت در پژوهش و توانایی بازگویی تجربه‌ها هم توجه شد. معیار خروج از پژوهش، عدم تمایل به ادامه فرآیند پژوهش بود.^۲ گفتنی است که شرکت‌کنندگان در طول پژوهش، اجازه خروج از فرآیند پژوهش را داشتند. با توجه به ماهیت موضوع پژوهش و جنسیت مصاحبه‌شوندگان، تصمیم بر آن شد تا مصاحبه‌ها توسط نویسنده دوم مقاله که همجنس مصاحبه‌شوندگان است، انجام شود.

در این پژوهش برای تحلیل داده‌ها از نیز از روش کولایزی^۳ (۱۹۸۷) استفاده شده است. بر اساس این، تحلیل مصاحبه‌های انجام گرفته شامل گام‌های زیر بود: در گام اول تجربه شخصی خود از پدیده مورد مطالعه (اپوخه^۴) مطرح گردید. در گام دوم متن مصاحبه‌ها چندین بار مطالعه شد تا جمله‌ها یا عبارت‌هایی مهمی که به طور مستقیم با تجربه مادری ارتباط داشتند، شناسایی شوند؛ بر این اساس فهرستی از اظهارات مهم^۵ تهیه گردید تا تجربه موضوع توسط مشارکت‌کنندگان مشخص شود (افق‌سازی^۶). در گام بعدی صورت‌بندی این معانی و خوشه‌بندی آن‌ها در قالب واحدهای اطلاعاتی بزرگ‌تر به نام واحدهای معنایی^۷، دسته‌بندی و توصیف شد. در ادامه توصیفی زمینه‌ای^۸، توصیفی ساختاری^۹ از تجربه‌های مشارکت‌کنندگان (چگونگی تجربه آن‌ها با توجه به شرایط، وضعیت‌ها و زمینه)

هدفمند^۱ بوده و تا اشباع داده‌ها، یعنی زمانی که موضوعات جدیدی به دست نیامد، ادامه یافت. نمونه این تحقیق بعد از مصاحبه عمیق با ۱۵ نفر از مادران به اشباع رسید. هر مصاحبه به طور تقریبی بین ۴۰ تا ۷۰ دقیقه به طول انجامید و گردآوری داده‌ها در سال ۱۴۰۱ طی بازه زمانی ۳ ماهه انجام پذیرفت. جامعه تحت مطالعه، تمامی مادران سرپرست خانوار تحت پوشش سازمان بهزیستی شهر مرند است؛ افرادی که تجربه زیسته در زمینه موضوع پژوهش دارند، چون در روش پدیدارشناسی برای گردآوری اطلاعات، محقق باید افرادی را مطالعه (مصاحبه عمیق) نماید که تجربه زیسته پدیده مورد نظر را داشته باشند. فرآیند انجام مصاحبه‌ها در دقیقه‌های نخست با گفت‌وگوی روزمره شروع می‌شد و بعد از ایجاد فضای صمیمانه و جلب اعتماد و دریافت رضایت آگاهانه مشارکت‌کنندگان از آن‌ها دو سؤال اساسی پرسیده شد: سؤال اول، مادری از نظر آنان چه معنایی دارد؟ این سؤال با هدف توصیف تجربه مادری از زنان سرپرست خانوار پرسیده شد. سؤال دوم این بود که بسترها و زمینه‌های تأثیرگذار بر شکل‌گیری و پیدایش این تجربه یعنی تجربه مادری و نیز نحوه رویارویی و مواجهه با آن به چه شکلی بوده است. با طرح این سؤال‌ها به توصیف زمینه‌ای و ساختاری تجربه‌ها رسیده و در نهایت فهم و درک تجربه‌های مشترک زنان سرپرست خانوار از مادری انجامید. در صورت وجود ابهام در پاسخ‌ها یا پاسخ‌های ناقص و کوتاه، برای مشخص‌تر شدن اظهارات مشارکت‌کنندگان، سؤالات بیشتری از آن‌ها پرسیده می‌شد. مادر بودن معیار انتخاب مصاحبه‌شوندگان بود و سعی شد با

سعی می‌کردند با احتیاط از تجربه‌ها و ذهنیت‌های خود حرفی بزنند. از این رو محقق سعی کرده با زبان بومی، رضایت آن‌ها را جلب نمود و وارد مصاحبه شود.

^۱ Purposive Sampling

^۲ در حین انجام مصاحبه‌ها بعضی از مادران با مطرح کردن مسائل و فشارهایی که بر آن‌ها وارد شده بغض کرده و نمی‌توانستند احساسات خود را کنترل کنند؛ در چنین شرایطی محقق انجام مصاحبه را متوقف کرده بود و بعد از بهبود حال روحی مشارکت‌کنند و در صورت تمایل مصاحبه ادامه می‌یافت

یا به روزی دیگری موکل می‌گردید و در صورت اعلام عدم رضایت به ادامه مصاحبه از روند کار کنار گذاشته می‌شد.

^۳ Colaizzi

^۴ Epoche

^۵ Significant Statements

^۶ Horzenalition

^۷ Meaning Units

^۸ Textural Description

^۹ Structural Description

به‌طور دقیق نظرهای بیان شده مصاحبه‌شوندگان، بازگو شوند. به منظور رعایت قابلیت اعتبار در این پژوهش، تمامی مشارکت‌کنندگان در تحقیق زنان سرپرست خانوار با تجربه مادری بودند. برای این منظور از دو استراتژی که کرسول مطرح کرده استفاده شد: استراتژی تطبیق توسط اعضا؛ که در آن پژوهشگر از دیدگاه مشارکت‌کنندگان برای برقرار ساختن اطمینان‌پذیری یافته‌ها و تفاسیر استفاده می‌کند (کرسول، ۱۳۹۶: ۲۵۵). در این تحقیق، محقق علاوه بر درگیری کامل با موضوع در تک تک مصاحبه‌ها و برقراری رابطه خوب و جلب اعتماد مشارکت‌کنندگان تحقیق، در پایان هر مصاحبه، درون‌مایه‌ها و مضامین مرتبط با ادراک مادران سرپرست خانوار از تجربه زیسته مادری‌شان را که از مصاحبه استخراج می‌کرد، به مشارکت‌کنندگان بازخورد داده تا نسبت به صحت و سقم آن اطمینان یابد و در صورت هر گونه مغایرت اصلاح نماید. استراتژی بررسی همکار^۲: نوعی کنترل بیرونی بر فرآیند پژوهش است. کرسول این نقش را همانند نقش «منتقد مدافع»^۳ می‌داند؛ فردی که با پژوهشگر صادق است و سؤال‌های چالش برانگیزی در مورد روش‌ها، معانی و تفاسیر ارائه می‌کند (همان: ۲۵۴). در این پژوهش، پس از کدگذاری صورت گرفته و استخراج واحدهای معنایی به‌دست آمده، متن مصاحبه‌ها در اختیار دو پژوهشگر دیگر گذاشته و از آن‌ها خواسته شد تا به کدگذاری متن‌های پیاده شده بپردازند و بعد از توافق مشترکی میان واحدهای معنایی و مضامین و مقوله‌ها حاصل به عمل آمد.

و ترکیبی از توضیحات متنی و ساختاری برای نشان دادن ذات فراگیر آن تجربه ارائه شد (کرسول، ۱۳۹۶: ۸۲ و ۱۱۵).

از موضوعات مهم در تحقیقات اجتماعی به‌ویژه پژوهش‌های کیفی، ملاحظات اخلاقی است که پژوهشگر به لحاظ اخلاقی در قبال مشارکت‌کنندگان و مصاحبه‌شوندگان پژوهش به عهده دارد. بدین منظور در پژوهش حاضر برای تضمین اخلاق پژوهشی قبل از شروع مصاحبه‌ها رضایت مشارکت‌کنندگان برای انجام مصاحبه و گفت‌وگو و ضبط مصاحبه‌ها گرفته شد و به آن‌ها اطمینان داده شد، می‌توانند با توجه به صلاحدید خود از ادامه مصاحبه انصراف دهند و اجباری به پاسخ‌گویی به سؤالات ندارند. پس از جلب رضایت آن‌ها زمانی برای مصاحبه در مکان مرکز و در اتاقی که بدین منظور اختصاص یافته بود، تعیین گردید و برنامه انجام مصاحبه‌ها به گونه‌ای بود که موجب اتلاف وقت مصاحبه‌شوندگان نشود. همچنین برای جلب اعتماد آن‌ها در سرتاسر فرآیند مصاحبه بر محرمانه بودن و ناشناختگی پاسخ‌گویان و کاربرد اسامی مستعار و حذف همه فایل‌های مصاحبه پس پیاده‌سازی تأکید گردید. پیاده‌سازی و تحلیل مصاحبه‌ها توسط خود پژوهشگران انجام گرفت.

همچنین از معیارهایی مانند اعتبار، قابلیت اطمینان، تأیید و قابلیت انتقال برای اطمینان از قابل اعتماد بودن داده‌های کیفی استفاده شد. برای دستیابی به پایایی تلاش گردید، گفت‌وگوهای ضبط شده به طور دقیق و کلمه به کلمه به لحاظ کلامی و جسمی پیاده و تایپ شود تا با جزئیات و

³ Devil's Advocate

¹ Member Checking

² Peer Debriefing

جدول ۱. مشخصات فردی مصاحبه‌شوندگان

شماره مصاحبه	اسم مستعار	سن	تعداد فرزند	تحصیلات	شغل	محل سکونت	وضعیت سرپرستی	مدت سرپرستی
۱	زهرا	۳۷	پسر ۱۳ سال و دختر ۱۱ سال	دبیرستان	خانه‌دار	خانه مادر	فوت همسر	۲ سال
۲	حمیده	۳۰	پسر ۱۱ سال و دختر ۱۰ سال	سوم راهنمایی	خانه‌دار	خانه مادر	طلاق	۹ سال
۳	هانیه	۳۶	دختر ۱۳ سال	پنجم ابتدایی	خانه‌دار	مستأجر	زندانی شدن همسر	۳ سال
۴	رقیه	۳۶	دختر ۱۲ سال	دیپلم ردی	خانه‌دار	خانه مادر	طلاق	۹ سال
۵	سمیرا	۳۵	دختر ۱۴ سال	لیسانس	خانه‌دار	خانه پدر	طلاق	۵ سال
۶	سمیه	۳۶	پسر ۱۲ سال	پنجم ابتدایی	کار در منزل	مستأجر	طلاق	۶ سال
۷	زینب	۳۷	پسر ۱۱ و پسر ۹	دیپلم	خانه‌دار	خودم	اعتیاد همسر	۴ سال
۸	فریبا	۴۳	پسر ۲۲ و دختر ۱۷	دیپلم	کار در منزل	خانه مادر	طلاق	۱۱ سال
۹	حکیمه	۴۵	پسر ۱۲ سال	اول راهنمایی	پرستاری خانوم پیر	خانه مادر	طلاق	۱۱ سال
۱۰	فاطمه	۳۹	پسر ۱۹ سال و پسر ۱۵ سال	دیپلم	آرایشگری	خانه پدر	طلاق	۴ سال
۱۱	فاطمه	۳۸	۳ پسر ۱۰، ۱۲ و ۱۶ سال	پنجم ابتدایی	خانه‌دار	خانه داریم	اعتیاد همسر	۱۲ سال
۱۲	مریم	۳۳	دختر ۱۰ سال و پسر ۹ سال	دیپلم	آرایشگر	مستأجر	اعتیاد به الکل همسر	۲/۵ سال
۱۳	زیبا	۵۴	۵ دختر	بی‌سواد	پرستاری خانوم پیر	مستأجر	بیماری همسر	۵ سال
۱۴	مهرانگیز	۴۰	پسر ۱۹ سال	دیپلم	خانه‌دار	مستأجر	اعتیاد همسر	۸ سال
۱۵	مریم	۴۲	پسر ۱۷ سال و دختر ۱۲ سال	دیپلم	فروش اینترنتی لباس	مستأجر	خیانت همسر	۲ سال

۵ یافته‌های تحقیق

در مطالعه پدیدارشناسانه محقق معنای تجارب زیسته افراد متعدد از یک مفهوم یا پدیده را توصیف می‌کند. در واقع پدیدارشناسان اشتراکات مشارکت-کنندگان در تجربه یک پدیده را مد نظر قرار می‌دهند. در پدیدارشناسی داده‌ها را از افرادی که آن پدیده را تجربه کرده‌اند، گردآوری می‌کند و توصیفی ترکیبی از ذات مشترک آن تجربه برای همه افراد ارائه می‌دهد. این توصیف شامل «آن چه» آن‌ها تجربه کرده‌اند و «چگونگی» تجربه آن‌ها می‌شود (موستاکاس، ۱۹۹۴: به نقل از کرسول، ۱۳۹۶: ۷۹، ۸۰). بر اساس این در این تحقیق ما با توجه به توصیف مادران از تجربه مادری، مطابق با گفته‌های خودشان و به دور از دخالت ذهنیات فردی محققان، تجربه‌های مشترک آن‌ها را از مادری استخراج و به مقوله‌هایی رسیده‌ایم که در ادامه مقاله به آن‌ها می‌پردازیم.

۵/۱ توصیف مضامین تجربه‌های مادری

مادری از اصلی‌ترین نقش‌های زنانه در جامعه است، اگرچه در باور عموم مردم، مادر شدن و تجربه مادری نقش اصلی و عمومی زندگی زنان شناخته می‌شود و تمایل به مادری پس از ازدواج در میان همه زنان وجود دارد، اما دانش اجتماعی به ما می‌گوید زنان تجربه زیسته یکسان و مشترکی از مادری ندارند و تجارب زیسته آن‌ها، از بسترهای متنوع اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی و گوناگونی هویتی آن‌ها تأثیر پذیرفته، درک و تجربه شده و به کنش می‌آید.

بررسی یافته‌های حاصل از مصاحبه‌ها حاکی از آن است که بیشتر مصاحبه‌شوندگان خودشان علاقه و تمایل به فرزندآوری و مادر شدن داشتند (به-خصوص فرزند اول) و تصورشان قبل از ازدواج و مادر شدن این گونه بود که فرزند باعث تداوم و استحکام و حفظ کانون خانوادگی‌شان خواهد شد و تجربه خوبی از مادری خواهند داشت. اما با توجه به تغییر در شرایط و مشکلاتی که در زندگی با آن مواجه شدند از جمله؛ خشونت (جسمی و کلامی و

حتی روانی)، و بد رفتاری، اعتیاد همسر و ... بیشتر مصاحبه‌شوندگان از داشتن فرزند، به‌ویژه فرزند دوم و سوم ابراز پشیمانی کرده‌اند.

«خودم خواستم بچه‌دار بشم و بچه داشتم دوست دارم. وقتی فهمیدم باردارم دارم مادر میشم برا بچه اولم احساس غرور و خوشبختی می‌کردم، فکر می‌کردم با اومدن بچه زندگی روی خوشش نشون میده زندگیم به یه ثباتی می‌رسه اما چی بگم... برا بچه دومم این احساس نداشتم یعنی خوشحال بودم دوباره مادر میشم اما به خاطر شرایط نامناسب زندگی و شرایط شوهر حس خوبی نداشتم نه به خاطر بچه‌دار شدن و مادر شدنم فقط نمی‌خواستم با دنیا آوردنش باعث اذیتش بشم.» (مصاحبه ۱)

«از اول زندگیم با همسرم اختلاف داشتیم روزی نبود که دعوا نکنیم، کتک می‌زد. مادرم گفت بذار بچه‌دار بشی تا باهات خوب بشه و زندگی خوبی داشته باشی، خودمم فکر می‌کردم با اومدن بچه شوهرم خوش رفتاری می‌کنه باهام مهربونتر می‌شه، توجه بیشتری بهم می‌کنه، اما فرقی نکرد، حتی بدترم شد. حتی اینم بگم که در شرایط روحی مناسب باردار نشدم چون خیلی اذیت می‌کرد با این-حال فکر کردم شاید بچه بیاد تو زندگیم رفتارش فرق کنه به خاطر بچه عوض بشه، مادرمم اینارو می‌گفت.» (مصاحبه ۲)

«پسر ۲۱ ساله بودم به دنیا اومد خیلی خوشحال بودم، خودم خیلی دوست داشتم مادر بشم پدرش خیلی خوشحال بود، اینطوری بگم برا به دنیا اومدنش لحظه‌شماری می‌کردم هر روز تو ذهنم برایش یه برنامه داشتم اما با اینکه همسرم دوست داشت دوباره بچه‌دار بشیم و سر این قضیه خیلی اذیت می‌کرد جر و بحث داشتیم اما من نداشتم دیگه بچه‌دار بشم، دروغ چرا خودمم دوست داشتم یه دخترم داشته باشم اما با اوضاع زندگیمون صلاح ندیدم.» (مصاحبه ۱۴)

همچنین براساس یافته‌ها تمامی مصاحبه‌شوندگان، به‌خصوص آن‌هایی که به علت طلاق سرپرست خانوار شده‌اند، اعلام کردند که به خواست و علاقه خودشان سرپرستی و حضانت فرزند یا فرزندان را بر عهده گرفته‌اند و با توجه به وضعیت همسرشان تحت هیچ شرایط حاضر نبودند که فرزند یا فرزندانشان تحت سرپرستی و حضانت پدرشان باشد.

«۹ سال طلاق گرفتم، از روز اول با هم اختلاف داشتیم دست بزن داشت من به‌خاطر آبروم، به‌خاطر بچه‌ها تحمل کردم اما بهم خیانت کرد و هوو آورد سرم، وقتی فهمیدم رفتم در خونه‌شون گفتم چرا این‌کارو کردی ریختن سرم منو کتک زدن، زنه بچه هم داشت با بچه‌هاش باکفش رو سرم می‌زدن همسرم با سر کوبوند منو به دیوار، منم تنها بودم فقط داد می‌زدم همسایه‌ها نجاتم دادن، دیگه نمی‌تونستم اون وضع و اوضاع رو تحمل کنم طلاق گرفتم. خودم اصلاً راضی نبودم بچه‌هامو بذارم اصلاً دوست نداشتم، پدرشون از وقتی زن گرفت دیگه سراغی از بچه‌ها نمی‌گیرفت زدن یا مردن، از طرفی دلم نیومد بچه‌ها رو زیر دست زن بابا باشن، حضانت شو قبول کردم، الانم با اینکه خیلی سختی کشیدم و می‌کشم باز اصلاً راضی نیستم که کنار من نباشن».

(مصاحبه ۲)

«حدود ۲ سال و نیم که از همسرم جدا شدم با اینکه موقع ازدواج خیلی دوش داشت اما همسرم الکلی بود و مجبور شدم طلاق بگیرم. می‌دونستم موقع ازدواج هر از گاهی مشروب مصرف می‌کنه اما چند ماه بعد از به دنیا اومدن بچه اولم شدتش بیشتر شد، خونه هم می‌آورد تو خونه هم مصرف می‌کرد چندین بار سر این قضیه جر بحث کردیم منو تا حد مرگ زد بعد چند روز معذرت خواهی کرد و گفت دیگه نمی‌ارم دیگه نمی‌خورم اما دروغ می‌گفت بلاخره کار تا جایی رسید که من رفتم و انگ طلاق به جونم خریدم تا بچه‌ها رو اذیت نشن. خودم خواستم بچه‌ها رو با من باشن نمی‌خواستم پیش باباشون باشن خیلی اذیتشون می‌کرد دیگه شرایط قابل

مصاحبه‌شوندگان مادری را حسی عجیب، زیبا و ناب دانسته و با مفاهیمی همچون مهربانی، عطف و عشق، از خودگذشتگی، بزرگی، صبر و ... توصیف کردند (در پژوهش میرزانژاد ۱۳۸۸، محمدی فشارکی ۱۳۹۲، نورمحمدی ۱۳۹۶، انتظاری و افضل ۱۳۹۹). نیز مشارکت‌کنندگان مادری را با این چنین ویژگی‌های توصیف کرده‌اند. از سوی دیگر آن‌ها معتقد بودند با توجه به تجربه زیسته و شرایط، موقعیت‌ها، مشکلات و مسائل مختلف و متفاوت حاکم بر زندگی آن‌ها تجربه مادری برای زنان سرپرست خانوار تجربه‌ای سخت و دشوار و توأم با فشار است.

«مادر از نظر من یعنی همه چیز، مادر یعنی خدای فرزند، مادر یعنی بزرگی، مهربانی، عطف و صبر. مادری جایگاهش خیلی بالاست».

(مصاحبه ۱)

«مادر یعنی از خود گذشتن، مهربانی، اینم بگم مادری برای افرادی که تو شرایط من هستن یعنی بدبختی، یعنی مسؤولیت طوری که یه روزایی نمیدونی چی کار باید بکنی، به کدوم کارت برسی، خود آدم فراموش میشه، اما اگر شرایط مناسب باشه مادری خیلی شیرینه».

(مصاحبه ۶)

«مادری حس خیلی زیباییه نمی‌شه با چن تا کلمه توصیف کرد، اینکه تو چه شرایطی مادر بشی هم خیلی خیلی مهمه اگه همسر خوبی داشته باشی، مجبور نباشی کارای مردونه هم انجام بدی، مجبور نباشی هم زن باشی هم مرد هم پدر هم مادر برا بچه، فکر مخارج زندگی رو نداشته باشی چون همسرت هست در این شرایط مادری یعنی خوشبختی، چون بیشتر برا بچه وقت می‌داری، اما با شرایطی که من داشتم مادری یعنی بدبختی یعنی تمام بدبختی‌ها».

(مصاحبه ۸)

«مادر به نظر من یعنی از خودگذشتگی، مادری حس عجیبه نمی‌دونم چطوری بگم یه حال خاصی میشی باید مادر بشی تا بفهمی. با شرایط مادر یعنی سوختن مادر مثل شمع می‌سوزه، مادری یعنی خودت فدای فرزندان بکنی».

(مصاحبه ۱۰)

با مطالعه مصاحبه‌های به‌دست آمده و تشخیص اظهارات مهم از بررسی معانی تجربه مادری زنان سرپرست خانوار و خوشه‌بندی واحدهای معنایی، ۵ مقوله اصلی و ۱۳ مقوله فرعی از تحلیل مصاحبه‌ها در زیر آمده است.

تحملی نبود از طرفی من خودم نمی‌تونستم از بچه‌ها بگذرم امید زندگی من هستن چطوری ترکشون می‌کردم. جلوی چشم من چندین بار بچه‌هارو اذیت کرده بود، خودمو اذیت می‌کرد کتک می‌زد تحمل می‌کردم اما بچه‌هارو نه واقعاً نمی‌تونستم». (مصاحبه ۱۲)

جدول ۲. مقوله‌های اصلی و فرعی

مقوله‌های اصلی	مقوله‌های فرعی
مادری نگران	احساس نگرانی از آینده فرزند عدم تحمل ناراحتی فرزند ابراز پشیمانی از مادر شدن
فداکاری مادرانه	فداکاری و از خودگذشتگی تحمل سختی به خاطر بودن با فرزند عدم تمایل به ازدواج مجدد به خاطر فرزند
هویت‌یابی از نقش‌های متکثر و متعارض	نقش پدری و سرپرستی، مادری
فشار مالی مضاعف	ناتوانی در برآورده کردن نیازها بدرفتاری و تنبیه فرزند
سازگاری نابه‌هنجار	انگ و طمع‌ورزی جنسی طرد از سوی فامیل و آشنایان پنهان‌سازی هویت

تأمین و تضمین زندگی تحصیلی، شغلی، ازدواج، آینده فرزندان و به طور کلی اطمینان از خوش‌بختی آن‌ها، از مهم‌ترین دغدغه‌ها و نگرانی‌های این مادران است. تقریباً تمامی مصاحبه‌شوندگان به نحوی به این موضوع اشاره داشتند. برای نمونه:

«مادر همیشه به فکر آینده بچه‌ش هست، من خودم هر شب موقع خواب به دخترم فکر می‌کنم که الان ۱۲ سالشه یه کم بزرگ بشه چیکارا باید براش بکنم، درسش تموم بشه چیکاره میشه، فردی مفیدی برا جامعه می‌شه، بخواد عروسی کنه با چه کسی ازدواج می‌کنه، خانواده شوهرش چی می‌گن درباره اخلاق و رفتارش، می‌تونم جهیزیه خوبی براش فراهم کنم، کسی نگه چون پدرش یه مدتی زندان بود و مادرش بزرگش کرده رفتارش اخلاقش بده یا

۵٫۲ توصیف مقوله‌های اصلی و فرعی

۵٫۲٫۱ مادر نگرانی

این مادران پس از سرپرست خانوار شدن، تجربه احساسی ناخوشایند و وضعیت‌های روان‌شناختی منفی نظیر احساس فشار روانی، اضطراب و استرس، تحمل سختی، ابراز پشیمانی از مادر شدن و دیگر وضعیت‌های روان‌شناختی را در زندگی تجربه می‌کنند. این نمودها در جای‌جای اظهارات مادران دیده می‌شود.

الف. احساس نگرانی از آینده فرزند

یکی از مهم‌ترین مسائلی که مادران سرپرست خانوار تجربه زیسته آن را دارند، دغدغه آینده فرزند یا فرزندان‌شان و احساس نگرانی از آینده و عدم توانایی برای برنامه‌ریزی در این خصوص است، به عبارتی

ج. ابراز پشیمانی از مادر شدن

ابراز پشیمانی از مادر شدن به دلیل عدم تأمین نیازهای فرزند و استرس و فشار روانی که در صورت عدم تأمین نیازهای فرزند بر مادران وارد می‌شود، مورد دیگری بود که از سوی بیشتر مصاحبه‌شوندگان مطرح شد، آن‌ها ذات فرزندآوری را مهم دانسته و آن را ارزشمند تلقی می‌دانند؛ اما با توجه به شرایطی که در آن واقع شدند در اظهاراتشان از مادری خود ابراز پشیمانی کردند. برای نمونه:

«بعضی وقتا بعضی روزا با توجه به سختی‌ها و شرایطی که توش قرار گرفتم این فکر به ذهنم رسیده که ای کاش مادر نمی‌شدم نه به خاطر خودم به خاطر دخترم چون سرنوشت بچه هم تغییر کرده چون بچه گناهی نداره چرا باید تو این شرایط زندگی کنه که یکی برگرده بهش بگه بابات فلان کاره هست چرا باید بهش ضربه روحی وارد بشه تو فکر باشه تو این سن و سال، اما اینم اعتقاد دارم که خدا به کسی که دوستش داره بچه می‌ده و فرصت بهره‌مند شدن از حس زیبایی مادری رو، خدا این بچه‌رو به من داد تا من صبر کنم حس مادری رو درک کنم و به زندگیم ادامه بدم به خاطر دخترم، مادرم و به غیر از خودم هم باید به فکر کسی دیگه باشم که از گوشت و پوست خودمم تمام وجودمم هست». (مصاحبه ۷)

«من شرمنده بچه‌هام هستم به خصوص پسر کوچیکم که مجبورم بذارم پیش پدربزرگش باشه. خوب نیست بگم ای کاش مادر نمی‌شدم تا پسرمام سختی نبینن سختی نکشن گاهی احساس می‌کنم اونارو قربانی خواسته خودم کردم». (مصاحبه ۱۰)

«چندباری گفتم ای کاش بچه‌دار نمی‌شدم، یه جاهایی که از نظر مالی کم میارم و نمی‌تونم نیازشون رو برطرف کنم از مادر شدنم ابراز پشیمونی کردم، ولی بعدش پشیمون میشم به این فکر می‌کنم که اگه اینا کنارم نبودن منم نمی‌تونستم دووم بیارم، هر دو تاشون تکیه‌گاهم هستن». (مصاحبه ۱۵)

خوب تربیت نشده و کمبود داره و از این حرفا و...» (مصاحبه ۳)

«الان که می‌بینم دخترم بزرگ شده نمی‌تونم اون طوری که دوست داشتم باید بهش برسم خواسته‌هاشو تأمین کنم صبح تا شب ناراحتی می‌کشم، هی از خودم می‌پرسم آینده این بچه چی می‌شه؟، این سؤال از وقتی طلاق گرفتم همیشه تو ذهنم هست، من برا آینده این بچه چیکارا باید بکنم، بیماری‌هاش خوب میشه بی‌اختیاریش، مرضی چشاش یا نه، می‌تونم درمانش کنم هزینه‌هاشو چطوری تأمین کنم، اگه من نباشم این بچه با این وضعیش چه بلایی سرش میاد، کی ازش مراقبت می‌کنه، می‌تونه ازدواج کنه یا نه و...». (مصاحبه ۴)

ب. عدم تحمل ناراحتی فرزند

عدم تحمل ناراحتی فرزند و فشارهای روحی و روانی در این خصوص از دیگر مشکلاتی است که مادران سرپرست خانوار در زندگی‌شان تجربه می‌کنند و نگران آن هستند، این مادران با توجه به اینکه با مشکلات زیادی در زندگی شخصی و اجتماعی مواجه می‌شوند، اما تحمل ناراحتی فرزند خود را ندارند و با توجه به امکاناتی که دارند و شرایطی که در آن واقع شده‌اند، در پی جبران ناراحتی فرزند هستند. برای نمونه:

«چند سال پیش وقتی چهار پنج ساله بود و منم تو تالار کار می‌کردم بچه داشت جلوی در خونه بازی می‌کرد پدرش اومده بود جلوی در خونه می‌خواست بچه رو با خودش ببره اونم نرفته بود موهای بچه رو گرفته بود رو زمین کشیده بود بچه‌ام ترسیده تا مادرم و همسایه‌ها برسن زهره ترک شده بود چند روزی مریض شد از اون موقع استرسش بالاست، منم سرکار بود بودم بهم زنگ زدن ماجرارو گفتم فوری اومدم پیشش از ترس گریه می‌کرد و می‌لرزید بغلش کردم و گریه کردم خیلی ناراحت بودم تحمل دیدن بچه تو با اون وضعش الانم برام ناراحت کننده است. اصلاً نمی‌تونم ناراحتی شو تحمل کنم خیلی اذیتم می‌شم». (مصاحبه ۴)

۵،۲،۲ فداکاری مادرانه

یکی از مقوله‌های اصلی تجربه‌های مادری زنان سرپرست خانوار، فداکاری مادرانه است. در ذیل این مقوله اصلی، سه مقوله فداکاری و از خودگذشتگی، تحمل سختی به خاطر فرزند، عدم تمایل به ازدواج مجدد به خاطر فرزند قرار دارد.

الف. فداکاری و از خودگذشتگی

زنان سرپرست خانوار به دلیل اینکه فرزند یا فرزندان‌شان به غیر از آن‌ها پناهگاه مطمئن و قابل اتکایی ندارد، سعی می‌کنند توجه بیشتری به فرزندان خود داشته باشند و برای برآوردن خواسته‌ها و نیازهای فرزند و رفع کمبودهای آن‌ها حاضر به از خودگذشتگی هستند. به عبارتی می‌توان گفت زن سرپرست خانوار به مادری تبدیل می‌شود که زندگی را برای فرزندان خود می‌خواهد و حتی در این راه زنانگی خود را نادیده و فراموش می‌کند و حاضر هستند از نیازها و خواسته‌های خود بگذرند و هرگونه سختی را تحمل نمایند تا فرزند یا فرزندان‌شان زندگی راحت و آسوده‌ای داشته باشند. شرایط سخت زندگی مادران سرپرست خانوار، آن‌ها را مجبور می‌کند تا جایی که برایشان امکان دارد روی پای خودشان بایستند و با وجود تمام سختی‌ها و مشقات، این شرایط را تحمل کنند.

«مادر نون نمی‌خوره که اول بچه بخوره من تالار که کار می‌کردم اصلاً غذا نمی‌خوردم می‌آوردم خونه که با بچه‌هام غذا بخورم، با بچه‌هام باشم و با اونا هر چی آوردم با هم بخوریم از گلوم پایین نمی‌رفت و الانم همین‌طورم.» (مصاحبه ۲)

«مادر آگه ببینه خونه داره آتیش می‌گیره خودشو می‌زنه به آتیش تا اونو خاموش کنه حتی آگه بدونه زنده نمی‌مونه تا بچه‌هاش آسیب نبینن، مادر خودشو فدا می‌کنه تا بچه‌هاش اذیت نشن تو دردسر نیفتن ناراحتی نکشن حتی برای یه لحظه. از خودم گذشتم حتی گرسنه خوابیدم تا بچه‌هام اما نذاشتم بچه‌ها گرسنه بمونن. پسر بزرگم مدرسه می‌ره ریاضیش یه کم ضعیفه خودمم نمی‌تونم کمکش کنم یه الگو داشتم یادگاری بابام بود

فروختم گذاشتم بره کلاس تقویتی تا درسش خوبه بشه تو آینده بتونه شغل خوبی داشته باشم خدارو شکر خودشم تلاش می‌کنه.» (مصاحبه ۷)

«من در هر شرایطی باشم حتی شده چادر خودمو بفروشم می‌فروشم از پسرم مراقبت می‌کنم نگهداری می‌کنم وظیفم هست حتی شده گدایی کنم من باید پسر بزرگ کنم خوب تربیتش کنم کمک کنم درساشو خوب بخونه تا فردا روزی برا خودش کسی بشه، خوب و بد یاد بگیره، مثل باباش نشه. چند وقت پیش پولی که برا دارو هام کنار گذاشته بودن دادم از سمساری براش دوچرخه خریدم تا خوشحال بشه.» (مصاحبه ۹)

ب. تحمل سختی به خاطر بودن با فرزند

یکی از مشکلات و فشارهایی که مادران سرپرست خانوار با آن مواجه هستند، بودن با فرزند یا فرزندان‌شان استو آن‌ها به خاطر این امر مشکلات و فشارهای زیادی از جمله فشار روانی را در زندگی تحمل می‌کنند؛ با این حال حاضر به و راضی به دوری از فرزند خود نیستند. این مادران با توجه به شرایطی که در آن واقع شده‌اند، وابستگی عاطفی و احساسی بسیاری به فرزندان دارند و تنها سرمایه این زنان در زندگی فرزندان آن‌ها است.

«همسرم مارو یکسالی ترک کرد، بعد خودکشی کرد، طلاق نگرفتم فقط بخاطر بچه‌ها نخواستم اسم بچه طلاق روشن باشه نگاه خوبی به زن مطلقه و بچه طلاق نیست، وقتی مارو ترک کرده بود یه روز پسرم مریض شد تب کرد پول نداشتم هیچی، هر کاری کردم تبش پایین نیومد پاشوره هم کردم چندین بار اصلاً تبش پایین نمی‌اومد، به هیچ کس هم نمی‌تونستم بگم نمی‌خواستم کسی بفهمه پول ندارم حتی به مادرم، یهویی داشتم اومد بی‌خبر، گفت چی شده گفتم تبش پایین نیامد، با داشتم بردیم دکتر، دکتر گفت آگه ۵ دقیقه دیرتر می‌آوردید بچه زنده نمی‌موند، مردم و زنده شدم تاحالش خوب بشه. هر سختی که به ذهنت بیاد تجربه کردم گشنه موندم خودم بچه‌هام، بچه‌هامو بغل می‌کردم

صبر کردم به خاطر اونا خدارو شکر ۴ تاشو سرو سامان دادم فرستاد خونه بخت آخری هم چند ماه دیگه میره خونه خودش». (مصاحبه ۱۵)

ج. عدم تمایل به ازدواج مجدد به خاطر فرزند
مسأله دیگری که در کنار از خودگذشتگی و تحمل سختی به خاطر فرزند که این مادران تجربه می‌کنند، عدم تمایل به ازدواج مجدد به خاطر فرزند است. بیشتر مادران به دلیل ترس از عدم رضایت درونی و ناراحتی فرزند، تنها ماندن فرزند، عدم مراقبت و نگهداری از فرزند و حتی آزار و اذیت فرزندانشان در صورت ازدواج مجدد تمایلی به این امر نداشته و تن به ازدواج مجدد نمی‌دهند و از نظر آن‌ها با وجود فرزند یا فرزندان نمی‌شود شخص جدیدی را وارد زندگی کرد.

«خواستگار دارم وضع مالی خوبی داره اما قبول نکردم گفتم دو تا بچه دارم شوهر نمی‌خوام، یه شوهر کردم کافیه برام، حتی مادرم میگه هر وقت خواستی شوهر کنی من از بچه‌ها مراقبت می‌کنم اما قبول نمی‌کم باید خودم بالاسرشون باشم، میگم بچه‌ها همه چیز من هستن. برادرم بعضی وقتا اذیت میکنه هم خودم هم بچه‌هامو اما با این وضعیت باز شوهر نمی‌کنم». (مصاحبه ۲)

«خواستگار خوبی دارم اما به خاطر دخترم قبول نمی‌کنم، درست بابا مامانم هستن همیشه مواظبش بودن بهم میگن تو راحت باش نگرانش نباش، حتی خودشم میدونه خواستگار دارم دخترم بهم میگه ازدواج کن نگران من نباش. اما مادرم چطوری می‌تونم نگران نباشم اون الان تو سن حساسیه باید خیلی بهش توجه کنم، نذارم دوستای نابابی داشته باشه، آینده دخترم خیلی برام مهمه هر روز بهش فکر می‌کنم که چی میشه چیکاره میشه و از این فکرا». (مصاحبه ۵)

گریه می‌کردم نمی‌خواستم کسی بفهمه گذاشته رفته». (مصاحبه ۱)

«با پدر و مادر و برادرما جر و بحث داشتیم نمی‌خواستن پسر من باشه سر این قضیه خیلی اختلاف داشتیم چندسالی تحمل کردم تا اینکه یکسال پیش دیگه نتونستم تحمل کنم دیدم بچه هم اذیت میشه خونه پدر ما خدا شاهده فقط با یک دست لباس برا خودم پسر ترک کردم با اینکه و سایلم اونجا بود بهم ندادن همش موند اونجا، بعد اینکه از پیششون اودم همون شب اول مرگ موش خریدم تا خودمو بچه بخوریم بمیریم شب هی بلند شدم حتی تو آب حل کردم، خیلی فشار روم بود، اما بعد خدا شاهده به خاطر بچه پشیمون شدم که من اینو به دنیا آوردم من خواستم باشه چه گناهی داره». (مصاحبه ۶)

«مادرشوهرم میگه اگه نمی‌تونی تحمل کنی پسر من درست نمیشه بچه‌ها رو بردار برو. خدا شاهده فقط به خاطر بچه‌ها تحمل می‌کنم. من اگه بچه‌ها رو بذارم برم اونا چی میشن کی بهشون میرسه به امید کی بذارم برم پدر معتادشون. بابام چند بار بهم گفته وقتی شوهرت دادم تنها بودی الان طلاق بگیر خودت برگرد بچه‌هاتو نمی‌خوام میگه برگرد دوباره شوهرت میدم، بهش میگم من دوباره شوهر می‌خوام چیکار بچه‌ها چی میشن چرا باید اونارو بذارم بیام من خودم خواستم اونا به دنیا بیان برا قدر کشیدنشو زحمت کشیدم چرا باید اونارو رها کنم اصلاً خدارو خوش میاد. پدر درست و حسابی بالا سرشون نیست مادرم نباشه چه گناهی دارن من حاضر نون خالی بخورم اما پیش بچه‌ها باشم حواسم بهشون باشه». (مصاحبه ۱۱)

«مادر هر شرایط رو به خاطر بچه‌هاش تحمل کنه هرگونه سختی، مشکل رو باید تحمل کنه فقط بخاطر بچه‌هاش. من خودم هر جور سختی رو کشیدم شوهرم بد اخلاق بود فقط بخاطر بچه‌ها تحمل کردم حتی چندین بار تصمیم گرفتم طلاق بگیرم بعد گفتم این ۵ تا بچه تکلیفشون چیه من چطوری بذارم برم امکانات ندارم با خودم بیرمشون

۵،۲،۳ هویت‌یابی از نقش‌های متکثر و متعارض

الف. نقش پدری، سرپرستی و مادری

از مهم‌ترین مقوله‌های اصلی تجربه‌های مادری زنان، سرپرست هویت‌یابی نقش‌های چندگانه و مسؤولیت‌پذیری مادرانه متکثر و متعارض است. علاوه بر نقش مادری و رسیدگی به امورات منزل و خانه‌داری آن‌ها، نقش پدری، سرپرستی و نان‌آوری بر عهده می‌گیرند. سرپرستی نوعی زندگی با ویژگی‌های خاص خود است، نوعی خانواده که از مهم‌ترین مؤلفه‌های آن چندگانگی و تعارض نقش در انجام وظایف پدری، سرپرستی و نان‌آوری و مادری چه در داخل و خارج از منزل. این مادران مجبور هستند که به‌تنهایی فرزندانشان را بزرگ کنند و بار مسؤولیت را بر دوش بکشند. درواقع باید نقش دوگانه پدری و مادری را بپذیرند و مسؤولیت‌های هر دو را ایفا نمایند تا فرزندانشان احساس تنهایی و بی‌پناهی نکنند. این امر باعث می‌شود که آن‌ها هم‌زمان، مسؤولیت‌پذیری و به تبع آن فشار نقش مضاعفی را متحمل شوند و حتی در معرض آسیب‌پذیری بیشتری قرار بگیرند. چندگانه بودن نقش مادران سرپرست خانوار علاوه بر اینکه باعث می‌شود این مادران فشار بیشتر را تحمل کنند، به این امر نیز منجر می‌شود که نتوانند به‌خوبی از پس نقش‌های خود برآیند و در نتیجه با تعارض نقش مواجه شوند، حتی در مواقعی مجبور می‌شوند به ایفای نقش یا نقش‌هایی بپردازند که در تناقض و تعارض با هویت جنسیتی آن‌ها است. همچنین توجه به هر کدام از این نقش‌ها باعث نداشتن وقت کافی، کم‌توجهی و در مواقعی نادیده انگاشتن نقش‌های دیگر و همین امر به ایجاد فشار و اضطراب در آنان منجر می‌شود. مادران پژوهش حاضر اظهار داشتند که تمام سعی و تلاش مادرانه خود را به کار می‌گیرند تا نیازهای فرزندانشان را برآورده کنند.

«الان که سرپرست خانوار شدم مشکلات زیادی دارم همه مشکلات رو دوش من هست، فکر اجاره خونه، قبض‌ها، فکر خرید وسایل خونه، فکر بچه و

تربیتش و ... مسایل و مشکلات زندگی اونقدر زیاده که به خصوص مسایل مالی و داشتن درآمد تا پول نداشته باشی چیزی بهت نمیدن که بعضی وقتا یادت میره بچه داری باید برایش مادری کنی».
(مصاحبه ۳)

«مادر سرپرست خانوار باید قوی باشه تا بتونه در برابر مشکلات ایستادگی کنه هم رفتار مردانه بلد باشه هم زنانه بعضی وقتا فراموش می‌کنم که من یک زن هستم، از بس که کار مردونه انجام می‌دم شده گونی‌ها گردو رو خودم جابه‌جا کردم یار بار خشکبار رو خیلی کارای دیگه ... فقط به‌خاطر این که خرج زندگی خودم و پسرمو دربیارم تا سر سفره یه تیکه نون باشه».
(مصاحبه ۶)

رسیدگی و مراقبت از فرزند یا فرزندان و اهمیت به مسائل آموزشی و تربیتی و رسیدگی به تکالیف و مسائل مربوط به درس و تحصیلات و همچنین تفریحی آن‌ها از مواردی است که این مادران در موقعیت‌های سخت و دشوار زندگی و حتی در صورت شرایط روحی و احساسی نامناسب خود، از این مسؤولیت‌شانه خالی نمی‌کند و بدان اهمیت قائل هستند. زنان مورد مصاحبه از اینکه نتوانند به دلیل نقش‌ها و وظایف متعدد، مشکلات مالی و ... به تحصیل و سایر نیازهای فرزند یا فرزندان را تأمین کنند ابراز نگرانی و ناراحتی می‌کردند. مادرانی که فرزندان آن‌ها دانش‌آموز بودند اظهار می‌داشتند که با وجود دغدغه فکری و مشغله کاری، کمبود وقت و نداشتن سواد، مسائل مربوط به درس فرزندانشان بیشترین اهمیت را در زندگی‌شان دارد و تمام تلاش خود را می‌کنند تا هم از لحاظ اخلاقی و هم تحصیلی موفق باشند و دچار افت تحصیلی نشوند.

«برا درسای دخترم تا جایی که بتونم وقت می‌ذارم کمکش می‌کنم تا خوب درس بخونه تا در آینده بتونه برا خودش کار مناسبی داشته باشه، راحت حرفاشو بهم میگه باهم مثل دوست هستیم شده چند بار با هم جر و بحث داشتیم رو مسائل مختلف طبیعی هست. برا صحبت کردن با دخترم، برا تفریح باهش وقت می‌ذارم، شده با هم نشستیم کارتون یا فیلم

او پسر دوستی نکنه باور کنید چندبارم تعقیب کردم بدون اینکه بفهمه دیدم حرفمو گوش کرده از این بابات خیلی خوشحالم». (مصاحبه ۱۱)

۵،۲،۴ فشار مالی مضاعف

الف. ناتوانی در برآورده کردن نیازها

از عمده‌ترین منابع فشار برای زنان سرپرست خانوار، فشار مالی و احساس نگرانی از عدم تأمین اقتصادی و تحصیلی و تربیتی فرزندان و حتی عدم توجه به نیازها و خواسته‌های فراغتی آن‌ها به خاطر مشکلات مالی است. با توجه به نتایج سرشماری سال ۱۳۹۵، مقایسه توزیع خانوارها به تفکیک سرپرست نشان می‌دهد که خانوارهای دارای سرپرست زن عمدتاً در دهک‌های پایین درآمدی تمرکز یافته‌اند، به گونه‌ای که بیش از ۷۱ درصد زنان در پنج دهک پایین درآمدی قرار دارند و این نسبت در مورد مردان ۵۳/۷ درصد است. اختلاف در آخرین دهک مشهودتر است، ۲۸/۶۳ یعنی یک چهارم از خانواده‌های دارای سرپرست زن در این دهک در پایین‌ترین سطح درآمدی جای گرفته‌اند. این امر حاکی از سطح بالاتر فقر در بین خانوارهایی با سرپرست زن است (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵). بیشتر مادران به این موضوع اشاره داشتند که به دلیل مشکلات مالی در تأمین نیازهای اولیه زندگی همچون خوراک، پوشاک، هزینه‌های تحصیل، دارو و درمان و ... برای فرزندان و خود با مشکل مواجه‌اند و حتی توانایی خروج از این شرایط را ندارند. آن‌ها برای جبران این شرایط حاضر به اشتغال در کارهایی با منزلت اجتماعی پایین هستند. برخی از مادران به خاطر فرزندان و رفع مشکل آن‌ها از دیگران تقاضای کمک مالی کرده‌اند که این امر باعث سوءتعبیر و بدبینی به آن‌ها شده است. برای نمونه

«هزینه دارو و درمان خودم و بچه‌م از یک طرف هزینه خورد و خوراک سایر هزینه‌های زندگی با این اوضاع که صبح بلند میشی از خواب همه چی قیمتش بالا رفته، واقعاً شرایط سختیه برا افرادی مثل من. دکتر بهم گفته که اگه دخترم عمل کنه چشاش خوب میشه اما من هزینه عمل‌رو ندارم به

نگاه کردیم آهنگ گذاشتیم رقصیدیم، بیشتر اوقات باهم میریم خرید، اگه چیز لازمش باشه تلاش خودمم می‌کنم برایش تهیه کنم اگه نتونستم یا چیزی که خواسته مناسبش نباشه بهش میگم و سعی می‌کنم قانع بشه بعضی وقتا ناراحت میشه اما کنار میاد». (مصاحبه ۵).

«مادر باید تلاش کنه با تمام وجود که فرزندشو خوب تربیت کنه تا قوی باشن، فرزند سالمی تحویل جامعه بده، خوشحالم دخترمو طوری تربیت کردم که میدونه چطوری تو محیط‌های مختلف صحبت کنه، چطوری بشینه، طرز رفتارش، صحبت کردنش، خدایی یه دختر نمونه هست درک و فهم بالایی داره با توجه به شرایطی که توش قرار گرفته بود اخلاق و رفتار پدرش اصلاً روش تأثیر نداشته اینارو معلم‌ها دوستانم فامیل میگن منم احساس غرور می‌کنم. با دخترم روزهایی که درس نداره باش فیلم نگاه می‌کنیم آهنگ گوش می‌کنیم می‌رقصیم، شده دوتایی باهم رفتیم باغ چای خوردیم صحبت کردیم ...» (مصاحبه ۸)

«پسرها می‌دونن پدرشون معتاده چندین بار از کمپ اومدن بردن، دیدن این وضع همسرم تو روحیه بچه‌ها به خصوص پسر بزرگم تأثیر گذاشته کم حرف شده. درست که برا بچه‌ها هم پدر هم مادر الگو هستن اما من با این شرایط همسرم سعی کردم تمام مسؤولیت‌های تربیتی بچه‌هامو خودم برعهده بگیرم مراقبش باشم با تمام وجودم سعی خودمو می‌کنم تا اخلاق و رفتار پدرش اصلاً رو اونا تأثیر نذاره بلاخره تو سن حساسی هستن و هر لحظه امکان لغزش پسرمام میگن ما دوست نداریم مثل بابا باشیم ما وقتی دوستانمون بابارو تو این وضع با این ریخت و قیافه میبینن خجالت می‌کشیم دوست نداریم باهش بریم بیرون. یه بار پسر وسطیم گفت دوستش سیگار میکشه قلیان میشکه شاید خوب نباشه اما میگم چندبار جیب‌های دوتا پسر بزرگمو گشتم کیفاشونو بلاخره خدا نکرده با اون وضع پدرش یا مدرسه هر طور فردی هست اما خدارو شکر هیچی ندیدم. به پسرمام سفارش کردم دیگه با

نکشه که نون خالی تو کیفش هست، چند روزه بچم خریزه میخواد من پول ندارم براش بخرم این ماه پول دوا دکترم زیاد بود خجالت می‌کشم از بچه-م». (مصاحبه ۹)

ب. بدرفتاری با فرزند

از آنجایی که مادران سرپرست خانوار، سرپرستی و مسؤولیت یک یا چند فرزند را بر عهده دارند، به‌رغم خواست و تمایلات درونی‌شان به خاطر شرایط خاصی زندگی و فشارهای روحی و روانی، به‌ویژه فشار مالی وارد بر آن‌ها و تأمین مایحتاج ضروری زندگی به‌ناچار به تنبیه و بدرفتاری با فرزند یا فرزندان‌شان می‌پردازند. بدرفتاری و تنبیه فرزند مخصوصاً به خاطر فشار مالی از مهم‌ترین مواردی بود که برخی از مصاحبه‌شوندگان تجربه کرده بودند:

«یه بار دخترمو کتک زدم تا زمان مرگم یادم نمیره چند وقت پیش هندونه خواست می‌گفت دلم می‌سوزنه برا من هندونه بخر خنک بشم خیلی اصرار کرد منم نمی‌تونستم براش بخرم هندونه تازه به بازار اومده بود گرون بود پول نداشتم یه سیلی بهش زدم به‌خاطر یه میوه من بچه‌مو زدم و نتونستم براش بخرم، هندونه ارزشی نداشت اما من به‌خاطر اون دخترم زدم چون نداشتم اون موقع باهش دعوا کردم تا آخر عمرم یادم نمیره». (مصاحبه ۴)

«چندبار با پسرم جرو بحث کردم عصبانی شدم کتکش زدم شلوغی می‌کرد می‌رفت بالا درخت نزدیک بود بیفته بمیره، تازگی شیشه دستشو برید باز دعواش کردم خیلی هم ناراحت میشم وقتی دعوا می‌کنم به خودم می‌گم این گناهی نداره پسر بچه هست شیطونه نیاز بازی کنه انرژی‌شو تخلیه کنه من که نمی‌تونم ببرم بیرون از صبح سرکارم عصرم که برمی‌گردم خسته‌ام». (مصاحبه ۹)

«تا به حال بچه‌هارو نزد پدرشون می‌زد من نه اصلاً فقط چندباری سرشون داد زدم یه دفعه به-خاطر این بود که اجاره خونه عقب افتاده بود و صاحب‌خونه هی پیگیر بود سر بچه‌ها داد زدم بعدش ناراحت شدم بغلشون کردم معذرت‌خواهی کردم

هر کسی هم گفتم کمک کنه هیچ کس کمک نمی‌کنه من درآمدی ندارم کمک هزینه بهزیستی هم کم هست حتی سعی کردم یکی دو نفر رو پیدا کنم که ماهانه یه مبلغی رو به حساب دخترم برا تأمین هزینه درمانش بریزن اما نشده، وقتی میرم بیرون به من میگه گیره سر بگیر، کلوچه بگیر و تنقلات و ... بعضی وقتا پولی ندارم نمی‌تونم هر روز چیزی براش بگیرم خودم خیلی دلم میخواد براش هدیه بگیرم تا خوشحالش کنم شرمندش میشم اونم اذیت میشه وقتی می‌بینم چیزی که خواسته‌رو نگرفتم هم خودمم. میوه خوب نمی‌تونم بخرم، تهیه کنم لباسایی که خودش دوست داره نمیتونه بپوشه چون نمی‌تونم تهیه کنم، خیلی تلاش می‌کنم اما نمی‌تونم (مصاحبه ۴)

«برا تأمین دخل و خرج زندگی مجبورم برم سرکار کار خدماتی انجام میدم چون سوادم کمه و بخاطر شرایط مجبورم قبول کنم، قبل کرونا مهدکودک کار می‌کردم بخاطر بستن شدن مهدها الان مجبورم از یه خانوم مریض پرستاری کنم همه کار براش انجام میدم تا بتونم یه درآمدی داشته باشم یارانه و معیشتی کفاف نمیده درست خونه مامان هستیم اما کمک خرج مامانم هستم یه خواهر مریض دارم عوض اجاره خونه یه کمکی ماهانه می‌کنم، چون میرم سرکار از صبح تا شب بیشتر با تلفن با پسرم صحبت می‌کنم بهش محبت می‌کنم قریون صدقه-اش میرم چندبار بهش خونه زنگ می‌زنم باهش صحبت می‌کنم ببینم چیکار میکنه بهش میگم بیرون نره مشقاشو بنویسه، مجبورم اینطوری بهش محبت کنم. همه تلاشم اینکه نون حلال به پسرم بدم تا سالم بزرگ بشه این خونه و اون خونه کار کردن عار نمی‌دونم، حتی از خونه حاج خانوم که زنگ می‌زنم میگم من امروز با پسرم صحبت کردم دیر میرم تا پولی که میدی حلال باشه. به‌خاطر مشکلات مالی مجبورم صبح تا شب کار کنم همه اینارو حاضریم بخاطر بچم تحمل کنم تا پیش خودم باشه تا دوست سراغ دوست ناباب نره دستش پیش غریبه دراز نکنه تا تو مدرسه پیش دوستاش خجالت

شغلی و فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی و محرومیت از خدمات اجتماعی می‌شود. پیامدهای منفی فشارهای ناشی از محیط بیرونی، نه تنها بر خود مادران بلکه بر فرزندان آنها نیز تأثیر می‌گذارد و این امر منجر به ناراحتی بیشتر مادران نیز می‌شود. تجربه بیشتر مشارکت‌کنندگان حاکی از نگاه کلیشه‌ای منفی جامعه به دلیل برچسب سرپرست خانوار خوردن به آنها است که با انبوهی از بدبینی و نگاه منفی از سوی اطرافیان و نزدیکان و جامعه مواجه شده‌اند، حتی خویشاوندان و نزدیکان نیز به آنها به دیده شک و تردید نگاه کرده و می‌کنند و از حمایت‌های اجتماعی محروم می‌نمایند. از تجربیات بیشتر مصاحبه‌شوندگان چنین برداشت می‌شود که احساس تجربه ناامنی جنسی، پیشنهادها رفتارهای غیراخلاقی و بدبینی و طمع‌ورزی مردان به آنها، بخش جداناپذیری از زندگی آنان بود و این مسأله می‌تواند در حوزه‌های مختلف اجتماعی همچون فضاهای عمومی، محل کار، مدرسه فرزندان و ... به گونه‌های مختلفی از جمله تقاضای صیغه شدن و ازدواج موقت با پیشنهاد تأمین هزینه فرزندان و ... ظهور و بروز کند. این مادران اظهار می‌کردند که به دلیل سرپرست بودن و تأمین مسائل مالی مجبور هستند کار کنند و شاغل باشند، اما هم در پیدا کردن شغل بسیار اذیت می‌شوند و هم بعد از پیدا کردن شغل و در محل کار با نگاه‌های منفی و نگاه‌های جنسیتی همراه با سوءاستفاده مواجه هستند، حتی برخی مجبور به ترک شغل می‌شوند.

«برای یه زن سرپرست خانوار تو جامعه ما خیلی مشکلات هست مطلقه هم باشی همه به دید بدی بهت دارن یعنی بری تو محیطی که آقا توش هست اگه بدونن مطلقه‌ای هر تلاشی میکنن هر طوری که هست ازت سؤاستفاده کنن رفتم کارخونه لواشک کارکنم یا گلخونه اما واقعاً محیط مناسبی برا یه زن با شرایط من نبود به خاطر همین خونه کار می‌کنم تا هم اذیت نشم هم حواسم رو بچه باشه کنارش باشم الان ۱۲ ۱۳ سالشه من کجا اونو بذارم برم بیرون کار

چون اونا مقصر نیستن اعصابم ضعیفه بیماری قند خونم کم کاری تیروئید دارم همش نتیجه اذیت‌ها و کتک‌هایی که خوردم» (مصاحبه ۱۲).

۵،۲،۵ سازگاری نابه‌هنجار

مادران سرپرست خانوار در کنش‌های متقابل خود با دیگران و در مقابله با مشکلات اجتماعی و مسایلی که با آن روبه‌رو می‌شوند، کنش‌هایی از خود بروز می‌دهند که ویژگی مشترک آنها، نابه‌هنجار بودن است، از جمله: بدبینی و طمع‌ورزی جنسی از سوی جامعه و اطرافیان، طرد از سوی فامیل و آشنایان، پنهان‌سازی.

الف. انگ و طمع‌ورزی جنسی

زنانی که بنا به هر دلیلی عنوان سرپرست خانوار را با خود دارند، در زندگی شخصی و اجتماعی خود با مشکلات بسیاری مواجه بوده و هستند که شرایط و فرهنگ جامعه بر آنها تحمیل کرده، به تعبیری همان داغ ننگی^۱ که اروینگ گافمن^۲ مطرح کرده و مبتنی بر باورهای کلیشه‌ای است که در جامعه رایج شده و بر افراد، طرز برخورد و تعاملاتشان تأثیر می‌گذارد. مادران و زنان سرپرست خانوار در جامعه از حرف‌ها و انگ‌زنی‌ها و برچسب خوردن‌های اطرافیان، آشنایان و همسایگان و بدبینی و طمع‌ورزی از سوی جامعه در امان نیستند. از نظر چانت و مولگتا وجود نگرش منفی در جامعه نسبت به زن سرپرست خانوار به عنوان منحرف در مقایسه با خانوارهای عادی، باعث ترحم و دلسوزی، تمسخر، انگ اجتماعی و انزوای آنها و فرزندانشان می‌شود (چانت، ۲۰۰۷: ۹؛ مولگتا، ۲۰۰۹). وجود کلیشه‌های جنسی، باورهای غلط، نگاه‌های بد و قضاوت‌های تنگ‌نظرانه و مغرضانه برخی از افراد جامعه حتی از سوی فامیل، آشنایان و همسایگان نسبت به زن و مادر سرپرست خانوار باعث احساس ناامنی در روابط خود با دیگران شده که منجر به طرد و انزوای اجتماعی و کاهش مناسبات و دوری گزیدن آنها و فرزندانشان با نزدیکان و اطرافیان‌شان، محدودیت

² Erving Goffman

¹ Stigma

هام بهم گفتن تو بری برادرت بیشتر با مامانت میرسن کمکش می‌کنن خرجی میدن الان تو هستی بهش کمک نمی‌کنن میگن نمی‌تونن از زن و زندگی مون بزنیم بیاریم بدیم خواهرمو دخترش بخورن برمی‌گردم میگم من که خرج خودم درمی‌ارم کمک خرج مامانم هستم همه کاراشو انجام میدم نیازی به اونان ندارم، حرفای خاله‌هام رفتار برادرم و خواهرم بعضی وقتا خیلی اذیت می‌کرد میگن دخترتو تا الان تو بزرگ کردی الان بده با باباش بیا برو ازدواج کن تو اینجا هستی ما راحت نمی‌تونیم بیایم اینجا بریم درد و دل کنیم با خواهرمون یه خاله دارم خیلی زخم‌زبون میزنه حرفاش خیلی اذیت میکنه سعی کردم دخترم نفهمه اما بلاخره تو اون خونه هست میفهمه می‌گرفتم، نخواستم دخترم اونجا اذیت بشه و فقط هر از گاهی میرم یسر به مادرم می‌زنم». (مصاحبه ۸)

«من دو سال و نیم پیش طلاق گرفتم بچه‌هامو برداشتم تا پیشم باشن با خیلی از فامیلامون باهام قطع رابطه کردن حتی خواهرم برادرم عموهام بچه‌هاشون یعنی اونانو طرد کردن فقط بخاطر اینکه مطلقه ام و بچه‌هام باهام هستن و حرف اونارو گوش ندادم و ازدواج مجدد نکردم، حتی پدر و مادرم اوایل ناراحت بودن رفت و آمد نمی‌کردن. جامعه دید بدی نسبت به زن مطلقه هست صبحا وقتی میرم نون بگیرم یا میرم بازار برا خرید می‌شوم میگن این چندمین بار امروز رفته، کجا میره، پیش کی میره بیرون و از این حرفا. پسرو برده بودم مدرسه برا ثبت نام تا فهمیدن مطلقه هستم مجبور بودم برگه طلاق نشون بدم کلاً رفتارها فرق کرد تا جایی که برگشتم خونه خیلی گریه کردم زنگ زد به بابام که از این به بعد مدرسه باهم بریم. حتی چند ماه پیش یکی از فامیلا که اصلاً فکرش نمی‌کردم بهم پیشنهاد صیغه داد به بابام گفتم برگشت گفت بین چطور رفتاری کردی که مجبور شده بهت پیشنهاد صیغه بده». (مصاحبه ۱۲)

کنم باید حواسم به دوستاش باشه که با کی رفت و امد میکنه». (مصاحبه ۶)

«جامعه دید بدی به زن سرپرست خانوار و زن مطلقه داره برخی افراد هستن که شاید به نظر خیلی آدم مؤدبی بنظر میان در ظاهر اما در باطن خیلی آدم‌های پلیدی هستن، به خصوص نسبت به زن مطلقه پیشنهادهای بی‌شرمانه میدن، شده فردی که خیلی بهش اعتماد داشتیم اما اومده بی‌شرمانه به من تقاضای صیغه شدن داده خیلی اذیت میشم، اعصابم خورد میشه، اصلاً از مردا بدم میاد حتی وقتی تو یه جمع زنونه هستیم یه مردی میاد حتی خود داشتم ازش بدم میاد. تو جامعه ما به زن سرپرست خانوار دید بدی داره به زن مطلقه». (مصاحبه ۸)

«تو جامعه ما دید بدی به زن مطلقه و تنها هست رفتم کارخونه کلوچه کار کنم حتی رئیس کارخونه پیشنهاد شرم‌آوری داد. خیلی جاها این موضوع بود به خاطر همین تصمیم گرفتم خودم برا خودم کار کنم، الان نیاز دارم ازم حمایت کنن اما کسی رو ندارم نه پدرم نه فامیل نه هیچ‌سازمانی الان چند وقت میام میرم تا بتونم از بهزیستی وام بگیرم اما موفق نشدم». (مصاحبه ۱۰)

ب. طرد از سوی فامیل و آشنایان

برخی از مصاحبه‌شوندگان گفتند که اطرافیان و نزدیکان و در موقعی پدر و مادرشان چندین بار به آنها گفته‌اند که فرزند یا فرزندان خود را رها کنند و ازدواج مجدد نمایند، همچنین برخی از مصاحبه‌شوندگان اعلام کردند که نزدیکان و آشنایان به خاطر شرایط آنها دوست ندارند دوستی و رفت و آمدی بین فرزند یا فرزندان‌شان باشد. از این‌رو این مادران زندگی در انزوا و به همراه فرزند یا فرزندان را به زندگی حضور در جمع خانواده و اطرافیان به خاطر عدم ناراحتی فرزند و خودشان حرف‌ها و رفتارهای طنعه‌آمیز آنها ترجیح می‌دهند.

«بعد طلاق به خاطر شرایط خودم و اینکه مادرم تنها نباشه با اون زندگی می‌کردم، چندین بار خاله-

ج. پنهان‌سازی هویت

مشخص شدن هویت این مادران و حتی فرزند یا فرزندان‌شان به عنوان زن سرپرست خانوار، مطلقه، فرزند طلاق، فرزند اعتیاد و ... با برجسب‌زنی و سوءتعبیر و نگرش، تحقیر و ترحم، طرد، عدم حمایت اجتماعی و ... همراه است حتی از سوی فامیل و آشنایان نزدیک. بنابراین بیشتر مادران ترجیح می‌دهند با پنهان‌سازی موقعیت و شرایط خود و فرزندان‌شان وارد فضای عمومی جامعه شوند تا از این طریق حاشیه امنی برای روابط و فعالیت‌های اجتماعی خود و حتی فرزندان‌شان ایجاد کنند. حتی خود فرزند یا فرزندان از مادرشان می‌خواهند که هویت آن‌ها به عنوان فرزند طلاق یا دارای پدر معتاد و ... را در مدرسه در بین مدیر و معلم‌ها و دوستان و هم‌کلاسی‌هایشان و دیگران مهم افشا نکنند. در میان صحبت‌های زنان سرپرست، این موضوع مشخص شد که برخی از آن‌ها به خاطر شرایط و خواست فرزندان‌شان پنهان‌سازی را ترجیح می‌دهند.

«دخترم دوست نداره بهش بگن بچه طلاق حتی به من میگه به مدرسه هم اطلاع نده من بچه طلاقم پیش هم‌کلاسی‌ها خجالت می‌کشم». (مصاحبه ۵)

«نداشتم بچه‌ها بفهمن که پدرشون معتاد هست، گفتم مریضه، وقتی پدرشون به خاطر دعوایی که کرده بود زندان افتاد پسر بزرگم فهمید خیلی ناراحت بود گوشه‌گیر شده بود من اصلاً نداشتم بفهمن معتاد هست تا بیشتر از این ناراحت نشن. اصلاً نداشتم از مدرسه پسر بزرگم بفهمن که ما چه مشکلاتی داریم پدرش زندان افتاده معتاده اون موقع پسر من احساس شرمندگی و خجالت میکنه، خودشم میگه خجالت می‌کشم از ظاهر بابام پیش در و همسایه» (مصاحبه ۷)

«پسر من بهم میگه همیشه اگه از مدرسه خواستن یا جلسه بود خودت بیا بابا نیاد تا از مدرسه کسی

نفهمه پدرم معتاد هست به مدیر بگو باباش اینجا کار نمی‌کنه نمیتونه بیاد مدرسه». (مصاحبه ۱۴)

۶ نتیجه‌گیری

مطالعه حاضر سعی گردید تا تصویری از تجربه زیسته زنان سرپرست خانوار شهر مرند از مادری ارائه نماید. تجربه زیسته نه تنها تجارب و تعاملات اجتماعی فرد/افراد به عنوان موجوداتی اجتماعی را تعیین می‌کند، بلکه به توانایی آن‌ها در شناخت از خود به عنوان کنشگر اجتماعی و عامل تغییر ساختار می‌دهد، از این رو با توجه به شرایط خاص این نوع خانوارها و اینکه زنان سرپرست خانوار به مثابه زن نسبت به مردان دسترسی کمتری به موقعیت‌های اجتماعی^۱ همانند منابع، امکانات، شغل، درآمد، ثروت، منزلت اجتماعی و ... در ساخت اجتماعی^۲ دارند، تجربه زیسته آن‌ها از مادری مورد بررسی قرار گرفت. در این راستا، در مطالعه حاضر با توجه به اظهارات مادران شرکت‌کننده، پنج مقوله اصلی: «مادری نگران»، «فداکاری مادرانه»، «هویت‌یابی از نقش‌های متکثر و متعارض»، «فشار مالی مضاعف»، «سازگاری نابهنجار» در تجربه زیسته مادری خود داشته‌اند.

یافته‌های این تحقیق در خصوص تجربه مادری برخلاف دیدگاه نظریه‌پردازانی چون آدریان ریچ، سویفت، پارسونز و چادرو است که تجربه مادری را ذاتاً باروری، فرزندآوری و ارتباط یک زن با تولد فرزند و مراقبت از کودک دانسته و صرفاً بر بُعد زیستی آن تأکید و بُعد اجتماعی مادری نادیده می‌گیرند و معتقدند عظیم‌ترین آفرینندگی زنان، در تجربه مادری آنان نهفته است که تجربه‌ای خوشایند است (ریچ، ۱۹۷۶؛ سویفت، ۲۰۱۵: ۸۸۱؛ تانگ، ۱۳۸۷). مصاحبه‌شوندگان با اینکه مادری را حسی زیبا و ناب دانسته و با مفاهیمی همچون مهربانی، از خودگذشتگی، صبر و ... توصیف کردند؛ اما اظهار کردند با توجه به تجربه زیسته و شرایط، موقعیت‌ها، مشکلات و مسائل مختلف و متفاوت حاکم بر

² Social structure

¹ Social positions

همان گونه که نظریه‌پردازان موج سوم فمینیسم و رویکرد تلاقی نیز معتقدند مادری واقعیتی اجتماعی و مفهومی متغیر و متأثر از بستر اجتماعی، فرهنگ، زمان، نژاد، طبقه اجتماعی، قومیت، برخورداری اقتصادی و ... (انتظاری و افضلی، ۱۳۹۹: ۴۵؛ علی-نقیان، ۱۳۹۹: ۷۳)، که هویت زن را به مثابه مادر و تجربه زیسته او را از مادری می‌سازد و بدیهی است که به دلیل تنوع طبقاتی، قومیتی، سرمایه اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، حتی سبک زندگی و ... تجربه‌های زیسته متفاوت و همچنین انواع متنوعی از مادری (برای نمونه مادری زنان سرپرست خانوار) شکل گرفته است. تجربه مادری، تجربه‌ای متنوع است و بسته به اینکه در چه شرایطی تجربه شود، احساسات (چه مثبتی چه منفی) متفاوتی به وجود می‌آورد. یافته‌های تحقیق حاضر نیز نشان‌دهنده تأثیر نقش و شرایط اجتماعی مادران یعنی سرپرستی خانوار بر معنای مادری و تجربه مادری و کنش‌های افراد مورد مطالعه است. بنابراین همانگونه که اعزازی نیز بیان کرده امروزه موقعیت زنان و مادران و تجربه آن‌ها از مادری در عرصه عمومی و خصوصی متأثر از روابط و نقشی است که در عرصه خصوصی و خانواده بر آنان حاکم است (برای نمونه نقش سرپرستی). این روابط و نقش‌های اجتماعی، بخشی زیستی و بخشی اجتماعی است، بر شکل‌گیری مسائل زنان و مادران و تجربیات زیسته آن‌ها مؤثر بوده است. می‌توان تجربه زیسته آن‌ها را از مادری، تجربه‌ای دانست که زندگی آن‌ها را به تعبیر سارا رادیک، وارد مرحله پیچیده‌ای از «بودن» می‌کند که با توجه به شرایطی که در آن قرار گرفته‌اند، تجربیات متفاوت‌تری از مادری در زندگی فردی و اجتماعی و در ارتباط با فرزندان در مقایسه با مادران عادی دارند، تجربه‌ای که به بنا به اظهارات خودشان خیلی متفاوت از تصوراتشان از مادری قبل از ازدواج و فرزندآوری بوده است.

مسائل و مشکلات مالی و اقتصادی، دغدغه اصلی و مهم این مادران است. آن‌ها برای کنترل این مسائل و مشکلات تلاش زیادی می‌کنند تا بتوانند به

زندگی‌شان و در مواجهه با واقعیت مادری تجربه مادری برای زنان سرپرست خانوار تجربه‌ای سخت و دشوار و توأم با فشار و حتی درد است. آن‌ها با توجه به عدم حضور پدر خودشان تنها حامی فرزندان هستند و فرزند را الویت اول خود در زندگی می‌دانند. حتی هویت زنانه و زنانگی خواسته‌ها و نیازهای خود را به خاطر فرزند یا فرزندان نادیده گرفته و فراموش می‌کنند. در کنش‌های متقابل خود با دیگران، در مواجهه و مقابله با مشکلات اجتماعی به‌ویژه فشار مالی و در مناسباتشان با جامعه مجبور هستند کنش‌ها و واکنش‌های عاطفی و حتی در برخی مواقع مقابله‌ای را از خود بروز دهند و در این کنش‌ها بیشتر منافع فرزندان را در نظر می‌گیرند تا آسیبی نبینند. مشخص شدن هویت این مادران و حتی فرزند یا فرزندان به عنوان زن سرپرست خانوار، مطلقه، فرزند طلاق و اعتیاد و ... تصور ذهنی دیگران را نسبت به هویت این مادران و حتی فرزندان مخدوش می‌سازد و موجب قرار گرفتن آن‌ها در معرض اتهام می‌شود که این شرایط باعث افزایش فشار روانی آن‌ها نیز می‌شود. در تحقیقات رفعت‌جاه و ربیعی (۱۳۹۵)، احمدی‌نیا و کامل‌قالیباف (۱۳۹۶)، همتی و کریمی (۱۳۹۷)، سفیری و زندی (۱۴۰۰)، سفیری و عرب‌پور (۱۴۰۰)، علی و همکاران (۲۰۱۳)، ون ساچلوپیک (۲۰۱۹)، نیز تا حدودی به این موارد اشاره گردیده است. از این رو با توجه به دیدگاه نظریه‌پردازانی چون اوکلی به دنیا آوردن فرزند امری بیولوژیک و معنا و نقش مادری و تجربه مادری، برساختی اجتماعی است و نهادهای فرهنگی جامعه در پیدایش و تقویت آن بیشترین سهم را داشته‌اند (ابوت و والاس، ۱۳۷۶: ۱۳۳). مفهوم «مادری» دیگر به عنوان وظیفه‌ای یک‌سویه و صرفاً زنانه تلقی نمی‌شود (خادم و همکاران، ۲۰۱۹) و به خودی خود نمی‌تواند تعیین‌بخش هویت، تجربه و شیوه زیست مادر باشد. این مفهوم ارزش‌ها و عقایدی را دربرمی‌گیرد که نه‌تنها در ازدواج و نظام خانواده، بلکه در قانون و سیاست‌های اجتماعی معنا دارد و در ادبیات، رسانه‌ها و بقیه اشکال فرهنگی بازنمایی می‌شود (به نقل از رفعت‌جاه، ۱۳۹۶: ۱۳۴).

اجازه می‌دهد که تجربه زیسته مادری‌شان، گونه‌ای ایده‌آل و خوب باشد. اما مادران سرپرست خانوار تجربه‌ای متفاوت از مادری دارند؛ آن‌ها از مزایای مناسب در زندگی روزمره بهره‌مند نیستند و آسودگی چندانی ندارند. به دلیل تعدد وظایف همچنین به واسطه تعلق به گروه‌های حاشیه‌ای و آسیب‌پذیر و دور بودن از امتیازات اجتماعی مناسب و در برخی مواقع پایین‌تر از حد متوسط حتی علی‌رغم تلاش و سختی فراوان، دشواری‌های منحصربه‌فردی را تجربه می‌کنند. مادر سرپرست خانوار ناچار است که نقش و الگوی پدری و مادری را با هم بپذیرد و برای فرزندانش از خودگذشتگی کند، مجبور است برای رفع نیازهای اقتصادی خانواده شاغل باشد و تلاش بیشتری نماید، در کنار آن با انگ و برچسب‌های فرهنگی ناشی از زن سرپرست و تنها بودن مبارزه کند. سرپرست خانوار بودن مسائل و مشکلات این مادران را تشدید می‌کند و آن‌ها را با چالش‌های متعدد در زیست خانوادگی و اجتماعی خود مواجه می‌سازد. تدابیر و سیاست‌گذاری‌هایی چندان مناسبی چه در زمینه اقتصادی و چه اجتماعی- فرهنگی و روانی از سوی سیاست‌گذاران و نهادهای حمایتی برای شرایط متفاوت آن‌ها طرح‌ریزی نشده تا مادران سرپرست خانوار بتوانند با دغدغه‌های کمتری نقش مادری خود را ایفا کنند.

البته لازم است و پیشنهاد می‌شود تحقیقات بیشتری در مورد تجربه زیسته مادران سرپرست خانوار با شرایط مختلف سنی، تحصیلاتی، شغلی و ... در موقعیت‌های متفاوت اجتماعی و در خرده فرهنگ‌های مختلف و در ارتباط با متغیرهای متفاوت و همچنین به صورت مقایسه‌ای با مادران عادی صورت گیرد تا مسائل و مشکلات آن‌ها نیز مورد بررسی قرار گیرد و امکان دستیابی به شباهت‌ها و تفاوت‌های تجربه زیسته و دغدغه و مسائل آن‌ها هم فراهم شود، تا بتوان تبیین کرد مقوله‌های همچون «مادری نگران»، «فداکاری مادرانه»، «هویت‌یابی از نقش‌های متکثر و متعارض»، «فشار مالی مضاعف»، «سازگاری نابه‌نجار» در مورد

نیازهای فرزندان رسیدگی کنند و حتی تا جایی که می‌توانند از نیازهای خود کم می‌کنند و حتی می‌گذرند تا به رفع نیازهای فرزندان و حتی پس‌انداز برای آینده آن‌ها بپردازند. در مطالعات مولگتا (۲۰۰۹)، افراسیابی و جهانگیری (۱۳۹۵)، همتی و کریمی (۱۳۹۷)، خسروی (۱۳۹۷)، رفعت‌جاه و ربیعی (۱۳۹۷)، احمدی و همکاران (۱۴۰۱)، قادری و همکاران (۱۴۰۱)، فلک‌الدین و همکاران (۱۴۰۱) نیز تا حدودی به این موارد اشاره گردیده است. مسأله مهم بعدی، فرهنگ حاکم بر جامعه، به‌خصوص شهر مرند است که مادر سرپرست خانوار سعی می‌کند با این شرایط برخاسته از فرهنگ یعنی باورهای قالب و کلیشه‌ای غلط و قضاوت‌های تنگ‌نظرانه که در جامعه رایج شده، مقابله کند. انگ‌ها، نگاه‌ها و برخوردهای طعنه‌آمیز و ... چه از سوی اطرافیان، آشنایان و همسایگان و چه در محیط کار و دیگر موقعیت‌ها باعث محدودیت‌هایی در طرز برخوردها و تعاملات و حتی پنهان کردن هویتشان شده است. مسأله دیگر اینکه این مادران حاضر بودند تمام مسائل، مشکلات را تحمل نمایند تا فرزند یا فرزندانشان زندگی راحت و آسوده‌ای داشته باشند، آن‌ها زندگی را برای فرزندان خود می‌خواهد و حتی در این راه زنانگی خود را نادیده و فراموش می‌کند و از نیازها و خواسته‌های خود می‌گذرند. حتی با توجه به گفته‌های خودشان از اینکه نمی‌توانند نیازها و خواسته‌های فرزند یا فرزندانشان را تأمین کنند، خودشان را مقصر دانسته و ابراز ناراحتی می‌کنند.

در تحلیل نهایی می‌توان چنین گفت که امتیازات و آسودگی، فراغ خاطری که مادران خانواده‌های عادی در زندگی دارند، به واسطه حمایت و همراهی همسر، تعاملات روزمره، حمایت اجتماعی از سوی خویشاوندان و نهادها، کلیشه‌های جنسی، عادت-واره‌های فرهنگی، مکانیزم‌ها و شرایط اقتصادی و ... برای آن‌ها یک زندگی نرمال و به‌هنجار و برای مادران سرپرست خانوار نوعی زندگی غیرعادی و نابه‌هنجار و حتی تهدیدپذیر فراهم می‌سازد. بهره‌مندی مادران خانواده‌های عادی از این مزایا و امتیازات به آن‌ها

پژوهش حاضر نیز با محدودیت‌هایی در انجام پژوهش همراه بود؛ از جمله: در زمان انجام مصاحبه‌ها با توجه به شرایط خاص این مادران، یعنی سرپرست بودنشان جلب اعتماد آن‌ها برای مشارکت در پژوهش، گاهی اوقات برای محقق مشکل بود. همچنین در حین مصاحبه بعضی از مادران با مطرح کردن مسائل و فشارهایی که بر آن‌ها وارد شده بغض کرده و نمی‌توانستند احساسات خود را کنترل کنند؛ به گونه‌ای که آرام کردنشان برای محقق سخت بود و باعث وقفه در فرآیند انجام مصاحبه‌ها می‌شد.

منابع مالی

این مقاله فاقد حمایت مالی بوده است.

سهم نویسندگان

ایده و طراحی مطالعه: حسنی و محمدزاده

گردآوری داده‌ها: محمدزاده

تنظیم نسخه خطی: محمدزاده

بازنگری نقادانه: حسنی و محمدزاده

تعارض منافع

نویسندگان دارای تعارض منافع نمی‌باشند.

تجربه مادری چگونه بازنمایی و برساخته می‌شوند. باید توجه داشت، زنان جمعیتی همگن و واحد نیستند و در بین آن‌ها گروه‌های متنوعی از جمله زنان شاغل، تحصیل‌کرده، روستایی، اقلیت‌های قومی، و ... وجود دارند که ضمن داشتن برخی مسائل مشترک و همپوشانی‌ها، با مسائل و مشکلات خاص و متمایز نیز مواجه‌اند.

در پایان پیشنهادهایی با توجه به یافته‌های پژوهش برای کاهش مسائل و مشکلات مادران سرپرست خانوار مطرح می‌شود؛ از جمله: برنامه‌ریزی در جهت اصلاح فرهنگ و نگرش‌ها نسبت به مادران سرپرست خانوار و انگ‌ها و طمع‌ورزی جنسی تا آن‌ها احساس امنیت بیشتری کنند و مجبور به پنهان کردن هویت خود و فرزندانشان نباشند؛ متنوع بودن طرح‌ها و برنامه‌های نهادهای حمایتی هم در راستای مسائل اقتصادی و اشتغال و کاهش فشار و دغدغه‌های مالی این مادران و هم در راستای ارتقای سلامت اجتماعی، روانی و جسمی و همچنین افزایش شادی و رضایت از زندگی آن‌ها و مقابله با چالش‌های فرهنگی آن‌ها و فرزندانشان.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

(رساله دکتری دانشگاه تهران، دانشکده علوم اجتماعی).

ریبنز مک کارتی، جین و ادواردز، روزالیند (۱۳۹۰). *مفاهیم کلیدی در مطالعات خانواده*. ترجمه محمد مهدی لیبی. تهران: نشر علم.

رفعت‌جاه، مریم و ربیعی، مرجان (۱۳۹۵). مطالعه تجربه ایفای هم‌زمان نقش شغلی-خانوادگی در زنان سرپرست خانوار با تأکید بر زنان دست‌فروش مترو. *فصل‌نامه علمی - پژوهشی رفاه اجتماعی*، ۱۶ (۶۲): ۱۴۳-۱۸۶.

رفعت‌جاه، مریم (۱۳۹۶). زنان جوان و بازتعریف معنا و نقش مادری مطالعه‌ای بر روی مادران ۲۵ تا ۴۰ ساله ساکن شهری. *مجله جامعه‌شناسی ایران*، ۴: ۱۳۰-۱۶۴.

رفعت‌جاه، مریم؛ ودادهیر، ابوعلی و علی‌نقیان، شیوا (۱۳۹۷). تأملی بر تحول پارادایمی مسأله «مادری» در اندیشه فمینیستی. *زن در توسعه و سیاست*، ۱۶ (۴): ۵۵۱-۵۷۹.

روزنامه رسالت (۱۴۰۲). *سرپرستان بی‌حمایت*، چهارشنبه ۷ تیر ۱۴۰۲، شماره ۱۰۶۲۰: ۶.

سفیری، خدیجه؛ اخیایی، پویان و مرکزی، آیدا (۱۳۹۹). بررسی جامعه‌شناختی احساس طردشدگی زنان در بین خانواده‌های زن سرپرست تحت پوشش بهزیستی مشهد. *مطالعات اجتماعی روان‌شناختی زنان*، ۱۱ (۱): ۱۰۴-۶۵.

سفیری، خدیجه و زندی، فاطمه (۱۴۰۰). پدیدارشناسی تجربه زیسته مادری (مورد مطالعه مادران ۲۰ تا ۴۵ ساله شهر اراک). *فصل‌نامه نهادهای اجتماعی*، ۸ (۸): ۶۲-۳۷.

سفیری، خدیجه و عرب‌پور، الهام (۱۴۰۰). مطالعه تجربه زیسته مادری و همسری در بین زنان سرپرست خانوار تهرانی. *فصل‌نامه مطالعات زنان*، ۱۹ (۱): ۷-۴۴.

قادری، صلاح‌الدین؛ کریمی، علیرضا؛ سلیمانی، سمیه؛ کارگر اسفند آبادی، خدیجه و عنبری

ابوت، پاملا و والاس، کلر (۱۳۷۶). *درآمدی بر جامعه‌شناسی نگرش‌های فمینیستی*. ترجمه مریم خراسانی و حمید احمدی. تهران: نشر دنیای مادر.

احمدی، سپیده؛ امیرمظاهری، امیرمسعود و صفاری-نیا، مجید (۱۴۰۱). تحیل روایت فرهنگ فقر در بین زنان سرپرست خانوار در منطقه ۱۹ شهر تهران. *فصل‌نامه علمی - پژوهشی رفاه اجتماعی*، ۲۲ (۸۷): ۱۴۹-۱۸۲.

احمدی‌نیا، شیرین و قالیباف کامل، آتنا (۱۳۹۶). زنان سرپرست خانوار در تهران: مطالعه کیفی تجربیات، چالش‌ها و ظرفیت‌های آن‌ها. *فصل‌نامه علمی - پژوهشی رفاه اجتماعی*، ۱۷ (۱۳۶): ۱۰۶-۶۵.

افراسیایی، حسن و جهانگیری، ساناز (۱۳۹۵). آسیب‌شناسی تعاملات اجتماعی زنان سرپرست خانوار (مطالعه کیفی شهرستان شاهین شهر). *زن در توسعه و سیاست*، ۱۴ (۴): ۴۵۰-۴۳۱.

اعزازی، شهلا (۱۳۹۹). مادری در گذر زمان، مجموعه مقالات نیمه پنهان مادری. گردآورنده شهلا اعزازی. تهران: انتشارات آگاه.

انتظاری، علی و افضل‌ی، مرضیه (۱۳۹۹). مادری: سنخ‌ها، معانی و انگیزه‌ها. *مطالعات جنسیت و خانواده*، ۸ (۱): ۷۰-۴۱.

تانگ، رمزی (۱۳۸۷). *نقد و نظر: درآمدی جامع بر نظریه‌های فمینیستی*. ترجمه منیژه نجم عراقی. تهران: نشر نی.

خسروی، زهره (۱۳۹۷). *فرا تحلیل پژوهش‌های حوزه زنان سرپرست خانوار طی ۱۰ سال گذشته (با تأکید بر راهکارهای کاهش آسیب‌ها)*، کارفرما معاونت امور زنان و خانواده ریاست جمهوری، طرح تحقیقاتی. پژوهشکده زنان.

دیباچی فروشانی، شکوه (۱۳۹۶). *مطالعه سیاست-گذاری اجتماعی در مورد زنان سرپرست خانوار: مقایسه سیاست و برنامه‌ها با وضعیت موجود زنان*

محمدی فشارکی، نجمه (۱۳۹۲). بررسی مفهوم مادری در بین دو نسل از زنان (پایان‌نامه کارشناسی ارشد مطالعات زنان، دانشگاه الزهراء).

مرکز آمار ایران (۱۳۷۵). نتایج سرشماری نفوی و مسکن ۱۳۷۵. تهران: مرکز آمار ایران.

مرکز آمار ایران (۱۳۸۵). نتایج سرشماری نفوی و مسکن ۱۳۸۵. تهران: مرکز آمار ایران.

مرکز آمار ایران (۱۳۹۰). نتایج سرشماری نفوی و مسکن ۱۳۹۰. تهران: مرکز آمار ایران.

مرکز آمار ایران (۱۳۹۵). نتایج سرشماری نفوی و مسکن ۱۳۹۵. تهران: مرکز آمار ایران.

کرسول، جان (۱۳۹۶). پویش کیفی و طرح پژوهش: انتخاب از میان پنج رویکرد (روایت پژوهی، پدیدارشناسی، نظریه داده‌بنیاد، قوم‌نگاری، مطالعه موردی). ترجمه حسن دانایی‌فرد. تهران: نشر صفار.

میرزانه‌زاد، مریم (۱۳۸۸). بررسی تجربه مادری در میان زنان جوان (مطالعه موردی شهرستان جویبار) (پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه علامه طباطبایی).

نورمحمدی نجف‌آبادی، ساجده (۱۳۹۶). بررسی درک و تصور زنان از مادری (مطالعه موردی شهر کرج) (پایان‌نامه کارشناسی ارشد مطالعات جوانان، دانشگاه تهران).

همتی، رضا و کریمی، معصومه (۱۳۹۷). زنان مطلقه و تجربه سرپرستی خانوار: یک پژوهش کیفی (نمونه موردی زنان مطلقه سرپرست خانوار شهر فارس). پژوهش‌نامه زنان، (۲): ۲۱۱-۱۸۱.

روزبهبانی، مهدخت (۱۴۰۱). تجربه سرپرستی خانوار توسط زنان و چرخه بازتولید فلاکت (نمونه موردی: زنان سرپرست خانوار شهر کرج). مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ۱۱(۱): ۱-۲۷.

علی‌نقیان، شیوا (۱۳۹۹). مادری، روان‌کاوی و سیاست اجتماعی. مجموعه مقالات نیمه پنهان مادری. گردآورنده شهلا اعزازی. تهران: انتشارات آگاه.

غلام‌نیارمی، آتنا و انصاری، ابراهیم (۱۳۹۵). بررسی جامعه‌شناختی عوامل مؤثر بر امنیت اجتماعی زنان سرپرست خانوار (مورد مطالعه: زنان سرپرست خانوار شهر تهران). فصل‌نامه برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، ۷(۲۶): ۶۰-۲۵.

غیاثوند، احمد و عرب خراسانی، سمیه (۱۳۹۴). تجربه مادرانه زنان مطلقه از حضانت فرزندان خود (مطالعه پدیدارشناسی). مطالعات جنسیت و خانواده، ۲(۲): ۱۶۸-۱۴۶.

غیاثوند، احمد و عرب خراسانی، سمیه (۱۳۹۷). درک معنا و تجربه مادرانه از جدایی مطالعه‌ای پدیدارشناسی. فصل‌نامه علوم اجتماعی، ۲۷(۸۰): ۹۸-۱۰۸.

گلشنی، مهسا (۱۴۰۱). مطالعه انسان‌شناختی تجربه مادری از دیدگاه مادران تحصیل‌کرده ۲۵-۴۰ محله نازی آباد تهران (پایان‌نامه کارشناسی ارشد مردم‌شناسی، دانشگاه شهید باهنر کرمان).

- Ali, D. S., Hall, M. E.L., Anderson, T. L., & Willingham, M. M. (2013). I became a mom: identity changes in mothers. *Journal of Social Service Research*, 39(5), 587-605.
- Baldwin, L. (2018). Motherhood disrupted: reflections of post- prison mothers. *Emotion, Space and Society*, 26, 49-56.
- Bashir Dar, T. (2018). Scio-Economic position of the female headed household of jammmu and keshmir with special reference to district. *International Journal for technological research in engineering*, 5(11), 4455-4458.
- Chant, S. (2007). *Children in female-headed households: interrogating the concept of an 'inter- generational transmission of disadvantage' with particular reference to the Gambia, Philippines and costa rica*. new working paper series. Issue 19, London School of Economics. Gender Institute.
- Eboiyehi, F. A. (2013). Our lives are in your hands: survival strategies of elderly women heads households in rural Nigeria. *Humanities and Social Science*, 3 (5), 292-302.
- El- Eboiyehi, Mo. I., Sabry, H. A., & Elsebaie, E. H. (2018). Household headship and women's health: an exploratory study from Egypt. *The Egyptian Journal of Community Medicine*, 37 (2), 1-19.
- Glenn, E., Chang, G., & Forcey, L R. (1994). *Mothering: Ideology, experience, and Agency*, Routledge, London.
- Habib, T. Z. (2010). Socio-Psychological status of female heads of households in rajshahi city, bangladesh. *Cultural Anthropology*, 6 (2), 173-186.
- Khadem Saba, P., Azkia, M., Safiri, Kh. & Seifollahi, S. (2019). Fluidity of the concept of mothering (A sociological study on mothering in the lived experience of the working mothers and fathers in Tehran). *International Journal of Social Sciences*, 9 (4), 1-10.
- Laney, E. K., Lewis Hall, E. K., Anderson, T. L., & Willingham, M. M. (2015). Becoming a mother: the influence of motherhood on women's identity development. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, (15), 126-145.
- Liu, C., Esteve, A., & Trevino, R. (2017). Female-headed households and living conditions in latin america. *World Development*, 90, 311-328.
- Mabelane, W. K., Makofane, M. D., & Kgadima, N. P. (2019). Reflections of adult children raised in female-headed families. *Social Work/Maatskaplike Werk*, 55 (4), 175-302.
- Mulugeta, M. S. (2009). *Determinants of livelihood strategies of urban women: The case of female household heads in Wolenchiti town, Ethiopia*. dublin, kimmage development studies centre.
- Mwangi, C. (2017). *An assessment of impact of poverty on female headed households in Kangemi, Kenya* (Doctoral dissertation, University of Nairobi).
- Narayana, N., Nair, M. K. S., & Legwale, O. C. (2015). Factors determining savings of women-headed

- households in Botswana. *International journal of Economic Issues*, 8 (2), 55-62.
- Rich, A. (1976). *Of woman born: Motherhood as experience and institution*. Virago, London.
- Swift, K. J. (2015). *International encyclopedia of the social & behavioral sciences* (2nd Edition), (Vol. 15). Toronto: York University.
- Van Schalkwyk, I. (2019). Strengthening female-headed households: exploring the challenges and strengths of mothers with substance-problems living in a high-risk community. *Journal of Family Studies*, 27, 280-302.
- Wondimu, H., Delelegn, W., Dejene, K., & Serpa, S. (2022). What do female-headed households' livelihood strategies in Jimma city, South West Ethiopia look like from the perspective of the sustainable livelihood approach? *Cogent Social Sciences*, 8(1), 1-19.
- Yoosefi Lebni1, J., Mohammadi Gharehghani, M. A., Soofizad, G. Khosravi, B., Ziapour, A., & Irandoost, S F. (2020). Challenges and opportunities confronting female-headed households in iran: a qualitative study. *BMC Women's Health*, 20 (183), 1-11.

